

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

28,1 - 1982

ISSN 0031 - 8329

LEIDEN
1983

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

APELDOORN	P. F. Boomsma, De Egelantier 217, 7329 DG Apeldoorn
AMSTERDAM	Drs J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Juliana-weg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVEHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringestraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs M. Dillo, Lindenlaan 16, 5248 AV Rosmalen
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Drs C. D. Blokhuis, Oesterbank 9, 2317 MN Leiden
MAASTRICHT	Mr. Dr. H. H. E. Wouters, Notgerusstraat 21, 6212 BJ Maastricht
NIJMEGEN	J. M. C. T. de Vaan, Citroenvlinderstraat 44, 6533 SZ Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. D. J. Kroon, Gemeentelijke Bibliotheek, Nieuwe- markt 1, 3011 HP Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetse- laersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mr. S. W. Knoop, Braamkamp 58, 7206 HC Zutphen
BELGIË	Prof. Dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B 9000, Gent

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

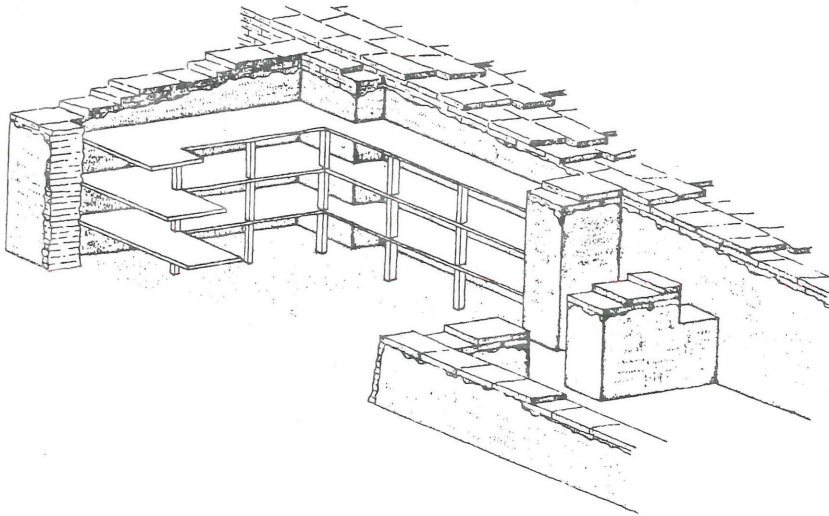

Fig. 1. Reconstructie van de archiefkamer (L 2769) uit het koninklijke paleis te Ebla (ca. 24e eeuw v. Chr.) met langs de wanden de drievoudige houten schappen, waarop zich de kleitabletten bevonden. Zie elders in dit nummer het artikel „Spijkerschriftarchieven” van K. R. Veenhof. Naar: P. Matthiae, *Ebla. Un Impero Ritrovato* (Torino 1977) p. 164.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	2
Personalialia et facta orientalia	4
„Het licht wordt ontstoken”	M. A. BEEK 6
Spijkerschriftarchieven	K. R. VEENHOF 8
De moord op Sanherib	M. STOL 37
Boekennieuws	C. H. J. DE GEUS, K. R. VEENHOF 39

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen. In oprichting is de afdeling Apeldoorn.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-148333, toestel 2015. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. no. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Dr. H. D. SCHNEIDER, Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven), Mevr. dr. H. WEIPPERT-KLUMP.

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Vijftigjarig jubileum Ex Oriente Lux (1933-1983)

Ons in 1933 opgerichte Genootschap (toen nog: Gezelschap) viert dit jaar zijn vijftigjarig bestaan. De feestelijkheden zijn geconcentreerd op *zaterdag 28 mei 1983*, vlakbij de oprichtingsdatum 22 mei, en zullen plaats vinden in Leiden, de stad waar Ex Oriente Lux destijds werd opgericht. De ochtendbijeenkomst, vanaf 10.30 uur, zal in het Groot Auditorium der Universiteit gehouden worden, waar de voorzitter ook een *herdenkingsrede* zal uitspreken, in tegenwoordigheid van leden en genodigden. Na een gemeenschappelijke lunch zal het programma vanaf 14.15 uur worden voortgezet in het Rijksmuseum van Oudheden, aan het Rapenburg. Hier zal de ter viering van het jubileum in samenwerking met dit museum georganiseerde *tentoonstelling* „Egypte: bereisd, beroofd, bewaard, beschreven”, samengesteld door Mevr. dra. F. B. de Vries, worden geopend. Het door Mevr. de Vries geschreven tekstboek bij deze expositie, dat als een jubileumnummer van Phœnix verschijnt (jaargang 29, 1983; ca. 150 p.), zal voor leden-bezoekers op de jubileumdag beschikbaar zijn; niet-leden zullen het bij het Museum kunnen verkrijgen voor fl. 20.—. Tijdens de bijeenkomst in het Museum zal bovendien een speciale *jubileumuitgave*

van ons Genootschap worden aangeboden. Het is een omvangrijk boek (ca. 450 pag., gebonden), met als titel „Schrijvend verleden” (MEOL no. 24), uitgegeven door dr. K. R. Veenhof. De inhoud bestaat uit 52 hoofdstukken, waarin een grote verscheidenheid van teksten uit het gehele Oude Nabije Oosten, in Nederlandse vertaling met toelichting toegankelijk wordt gemaakt. De leden zijn in de gelegenheid geweest dit deel tegen een speciale voorintekenprijs, per acceptgiro bij het secretariaat te bestellen. Zij kunnen dit tijdens het jubileumjaar alsnog doen voor een prijs van fl. 37,50. Het boek, dat in samenwerking met de uitgeverij Terra wordt uitgebracht, zal voor niet-leden bij de boekhandel te koop zijn voor fl. 69.—. Het Bestuur hoopt dat zeer veel leden deze unieke uitgave zullen aanschaffen.

Publicaties

Ná het bijzondere Phœnix-nummer (29, 1983), waarvan boven melding werd gemaakt, zal *Phœnix 28/2* verschijnen, met de teksten van de voordrachten gehouden op de aan „Carthago” gewijde studiedag. In de uitgave is helaas, door het late binnenkomen van enkele manuscripten, vertraging ontstaan. Dit voorjaar verschijnt als deel 23 in de serie *Mededelingen en Verhandelingen* een studie van dr. M. Stol, „Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel” (116 pag., ill.), met een hoofdstuk van Drs F. A. M. Wiggermann, over „Lamaštu”, de Babylonische demon, die het vooral op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien. De ledenprijs bedraagt fl. 30.—. *Jaarbericht* no. 27 (1981-1982) zal, met vertraging, direct na de zomer van 1983 uitkomen. Het zal een omvang hebben van ca. 132 p. Het heeft de volgende inhoud: W. J. van Bekkum, The classical period of the Piyyuṭ: the Payṭan Yannay (6th century B.C.); F. A. M. Wiggermann, Exit *talim!* Studies in Babylonian demonology, I. W. F. Leemans, The interpretation of § 38 of the “Laws of Eshnunna”; J. C. de Moor, Demons in Canaan; W. F. van Haarlem, The rediscovery of a coffin board of the First Intermediate Period; J. Zandee, Ein doppelt überlieferter Text eines ägyptischen Hymnus an die Nachtsonne aus dem Neuen Reiche; H. te Velde, Some aspects of the god Shu; B. Becking, The two Neo-Assyrian documents from Gezer in their historical context; K. R. Veenhof, Babylonian expressions for “over/at a distance of ...”; *zūzam*, *bēram* and related matters; H. C. Jelgersma, The influence of Negro culture on Egyptian art; Th. J. H. Krispijn, Die Identifikation zweier lexikalen Texte aus Ebla (MEE III nr. 62 and 63); W. Barta, Bemerkungen zur Anbringung von Totentexten auf den Särgen des Mittleren Reiches.

Bestuur

De samenstelling van het Algemeen Bestuur van ons Genootschap zal aanzienlijke wijziging ondergaan. Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, Mevr. dr. H. Weippert-Klump (wegens vertrek naar Duitsland) en Prof. dr. J. Vergote zullen aftreden en hebben zich niet herkiesbaar gesteld. Op de Algemene Ledenvergadering zullen enkele nieuwe bestuursleden verkozen worden.

Afdelingen

Voor de adressen van de secretariaten der afdelingen (waarin enkele wijzigingen zijn verwerkt) wordt de lezer verwezen naar de binnenzijde van de omslag van dit nummer. In oprichting is een nieuwe afdeling te *Apeldoorn*, waarvan Prof. dr. B. J. Oosterhoff als voorzitter zal optreden, en die zal vergaderen in de Theol. Hogeschool der Chr. Geref. Kerken te Apeldoorn. Secretariaat: P. F. Boomsma, De Egelantier 217, 7329 DG Apeldoorn.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Op 9 okt. 1981 nam Prof. dr. M. Boertien om gezondheidsredenen afscheid van de Universiteit van Amsterdam als hoogleraar in de Hebreeuwse en Arameese taal- en letterkunde vanaf de 1ste eeuw n. Chr., met een college over „Jerusalem tussen droom, daad en dood. Een college over een eigentijdse Hebreeuwse roman”. Het werd uitgegeven door J. H. Kok, Kampen (1981; Verkenning en Bezinning 15/3; 32 p.).

Aan Prof. dr. F. R. Kraus, hoogleraar in de talen en geschiedenis van Babylonië en Assyrië, die in het najaar van 1980 met emeritaat was gegaan, werd voorjaar 1982 (met vertraging), ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag de feestbundel „*Zikir šumim. Assyriological studies presented to F. R. Kraus on the occasion of his seventieth birthday*” (Brill, Leiden, 1982; 509 p.; Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata vol. 5) aangeboden. Hij werd per 1 sept. 1981 opgevolgd door dr. K. R. Veenhof, die zijn ambt op 4 juni 1982 aanvaardde met een rede „Spijkerschriftarchieven” (Brill, Leiden, 1982).

Dr. R. van den Broek aanvaardde op 18 nov. 1981 zijn ambt van bijzonder hoogleraar in de godsdienstwetenschap van het Hellenisme aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, met een rede „Apollo in Asia. De orakels van Clarus en Didyma in de 2e en 3e eeuw na Chr.” (Brill, Leiden, 1981).

Aan de Rijksuniversiteit te Leiden promoveerde in 1981 Dr. A. van der Heide op het proefschrift „The Yemenite tradition of the Targum of Lamentations. Critical text and analysis of the variant readings” (Brill, Leiden, 1981; Studia Post-Biblica 32).

Ter gelegenheid van zijn emertiering als hoogleraar in de Geschiedenis van de antieke godsdiensten en hun verschijnselen en in de Egyptische taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, werd aan Prof. dr. J. Zandee in oktober 1982 de bundel „Studies in Egyptian religion” (Leiden, Brill, 1982; Numen Supplement 43) aangeboden. Verschillende aspecten van de Egyptische godsdienst komen in dit deel ter sprake, zoals theogonie, syncretisme, volksgeloof, dierverering, dodenlitteratuur, alsmede latere Griekse, Joodse en Christelijke interpretaties van Egyptische verschijnselen.

Aan de Katholieke Universiteit te Leuven ging op 1 okt. 1982 Prof. dr. P. Naster met emeritaat. Aan Prof. Naster, die zich op vele terreinen van de oriëntalistiek bewoog, en wiens leeropdracht de laatste tijd geconcentreerd was op het Akkadisch en de Numismatiek, werd op 22 januari 1983 een dubbele feestbundel aangeboden: „Studia Paulo Naster

Oblata'', deel 1 met een dertigtal bijdragen onder de titel ,,Numismatica Antiqua'', deel 2 met tweeëndertig bijdragen op het gebied van de ,,Orientalia Antiqua'' (Peeters, Leuven; Orientalia Lovaniensia Analecta no. 12-13).

In het *Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden was tot 4 april 1983 de expositie ,,Papyrus. Van Bies tot Boekrol'' te bezichtigen. De boeiende expositie toonde en beschreef de vele aspecten van de papyrus, één der belangrijkste schrijfmedia van de oudheid, vooral (maar niet alleen) uit Egypte bekend, waar door klimaat en begravingsgewoonten veel materiaal bewaard is gebleven. Het bij deze tentoonstelling behorende boek van de hand van Drs M. J. Raven, ,,Van Bies tot Boekrol'' (92 p., veel ill., ook in kleuren; fl. 27,50) blijft ook na de tentoonstelling voor belangstellenden verkrijgbaar.

In de *Sint-Pietersabdij* te Gent was tot 31 januari 1983 de expositie ,,Urartu, Een vergeten cultuur uit het bergland Armenië'' te bezichtigen. De expositie, met materiaal uit vele Europese musea (ook uit de Ermitage in Leningrad) en uit enkele belangrijke particuliere collecties — maar helaas niet uit Turkije zelf, waar veel archeologische vindplaatsen en vondsten zich bevinden — geeft een goed overzicht van een boeiende, voor velen vrij onbekende cultuur, die bloeide tussen de 9e en 7e eeuw v. Chr. Het fraaie tentoonstellingsboek (256 pag., met veel illustraties), van de hand van L. Vanden Berghe en L. De Meyer, en met medewerking van B. Overlaet, E. Haerinck, en M. Tanret, beschrijft ontdekking, geografische situering, geschiedenis, taal en teksten, en de verschillende aspecten van de materiële beschaving (p. 1-118; 50 ill.), en biedt vervolgens een catalogus van de 239 tentoongestelde voorwerpen, die alle worden afgebeeld. Het boek, met uitvoerige bibliografie, blijft na de expositie zijn waarde behouden als inleiding in de geschiedenis en cultuur van Urartu.

In het *Allard Pierson Museum* te Amsterdam is op 25 maart 1983 een tentoonstelling geopend van *Loeristanbronzen*. Bij de opening ervan hielden Prof. dr. M. N. van Loon en Dr. J. H. Crouwel inleidingen.

Het 30e Internationale *Assyriologencongres* (,,Rencontre Assyriologique'') zal van 4-8 juli 1983 in Leiden worden gehouden, georganiseerd door het Assyriologisch Instituut der Universiteit en het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. Het thema van dit congres is ,,Spijker-schriftarchieven en bibliotheken''.

HET LICHT WORDT ONTSTOKEN

Aan de oprichting van ons gezelschap „Ex Oriente Lux” bewaar ik een levende herinnering. Het is nu bijkans een halve eeuw geleden dat we samenkwamen maar ik kan me nog heel goed voorstellen hoe we bij elkander zaten op die avond van 22 mei 1933. Ik ben er bij geweest en achteraf verheugt het mij dat ik die historische gebeurtenis niet heb verzuimd. Ik had bezwaren er in de tijd een avond uit te breken, want mijn doctoraal examen theologie nam me in beslag. Ik sprak erover met Arie Kampman en tegen zijn argumenten kon ik niet op. Zo begaf ik mij op de gedenkwaardige avond, iets netter gekleed dan anders, naar een mij vertrouwd pand. Ik was bij de familie van Proosdij in de Roodborststraat kind aan huis geworden. Bob van Proosdij heeft mij maandenlang gerepeteerd voor één van mijn bijvakken, de Assyriologie. Maar de mij vertrouwde huiskamer had die avond een eigen atmosfeer; ik had dadelijk na het binnenkomen het gevoel dat er iets plechtigs stond te gebeuren. De gastvrouw was keurig gekleed, de gastheer bewoog zich in een zwart pak, er was een kathedor opgericht en, als ik mij goed herinner, waren er ook kaarsen ontstoken. Je zou iets apart meemaken.

Het gezelschap dat zich in een wijde kring had opgesteld was niet groot, de huiskamer zou trouwens geen groter gezelschap kunnen bevatten. We werden door Nel van Proosdij zeer gastvrij ontvangen, dat was haar gewoonte, en terwijl we onze thee dronken observeerden we de aanwezigen. Nu moet ik bekennen dat het geheugen me in de steek laat en voor de nu volgende gegevens sta ik niet in. Als ik me nog eens naar die huiskamer verplaats schat ik dat we met z'n achten bijeen waren. Ik weet ook niet meer zo precies wie er aanwezig waren. Als een merkwaardige figuur zie ik de astroloog A. E. Thierens zitten, een al wat oudere heer, overgekomen uit Amerika, met overtuigingen die hij niet onder stoelen of banken stak.

Nu moet ik even mijn geheugen op de proef stellen en de bijstand inroepen van de eerste ledenlijst die door het Jaarbericht van E.O.L. is gepubliceerd. De lijst bevatte vele namen van een bloeiend gezelschap, maar ik word er wel door op weg geholpen. Nog eens rondkijkend zie ik de dames Henriette Boas en mejuffrouw L. R. v. d. Bergh, ik zie ook Piet de Boer en Henk Brongers; of Theo Vriezen er bij was ben ik vergeten. We hadden een opgewekte conversatie waaraan een einde kwam toen Bob van Proosdij zich achter de lessenaar had opgesteld. Ik weet nog wel

hoe hij sprak, want ik heb hem verschillende malen gehoord. Zijn toon was geleerd, zijn woordkeus was wetenschappelijk. Hij sprak boeiend, ik heb zijn woorden ingedronken maar eerlijk gezegd weet ik niet meer wat het thema van zijn rede is geweest. Nu was het wel zijn gewoonte om zijn redevoeringen te publiceren en daarom neem ik aan dat we die rede van 22 mei 1933 nog altijd kunnen lezen. Ik dwaal, dunkt mij, niet te ver af wanneer ik verwijs naar twee artikelen in de eerste aflevering van ons Jaarbericht. De titels zijn „Ter inleiding. De gevleugelde zonnescijf in Aegypte” en „De eenheid van Waarheid en Recht als wortel (*uṣul*) der beschavingen van het Nabije Oosten”. Naar inhoud en vormgeving zijn ze in de geest van Bob van Proosdij.

De rede is aanleiding geweest tot discussie, dat kan niet anders, maar het vervolg van de avond is gewijd geweest aan het doel en daarmee aan de organisatie van een gezelschap met een duidelijk gerichte belangstelling. Het interesse ging uit naar het Nabije Oosten, naar de wereld rondom het Oude Testament, naar de geschiedenis en de cultuur van staten en menselijke gemeenschappen tot in de praehistorie toe. Ik moet nu de naam vermelden van de ijverigste, de bekwaamste organisator, een geleerde zonder wiens toewijding ons gezelschap zeker niet zo groot en befaamd zou zijn geworden, de naam van Arie Kampman. Hij heeft zich ook al op die eerste avond duchtig geweerd.

Wie geïnteresseerd is in de details van de eerste gedenkwaardige avond zal de notulen moeten raadplegen. Deze inspanning heb ik mij nu bespaard, want het was enkel mijn bedoeling de sfeer van die eerste avond op te roepen. We hebben het gezellig met elkaar gehad en tegelijk hebben we nuttig werk verzet. We mochten op enkele verworvenheden met tevredenheid terugzien. Wat mij persoonlijk heeft aangesproken was de bereidheid van de Assyrioloog F. M. Th. Böhl en van de Egyptoloog A. de Buck om als adviseurs van „Ex Oriente Lux” van dienst te zijn.

Door de donkere mei-avond zijn we naar huis gegaan en thuisgekomen hebben we onze belevenissen nog eens in gedachten herhaald. Dat was een plezierige geestelijke bezigheid, maar daar moet ik nog een bekentenis aan toevoegen. Ik was blij met de oprichting van ons gezelschap, maar ik kon niet bevroeden dat het zich zo geweldig zou ontwikkelen, in goede en in kwade dagen. We hadden een begin gemaakt zonder te zien hoe indrukwekkend het vervolg zou zijn.

M. A. BEEK

SPIJKERSCHRIFTARCHIEVEN*)

Het meest karakteristieke product van de cultuur van het oude Mesopotamië is ongetwijfeld het kleitablet. Het ontstond aan het einde van het 4e millennium v.C. ten dienste van boekhouding en beheer in een zich snel ontwikkelende samenleving, in samenhang met het oudste schrift en het al eerder voor gebruik op klei ontworpen rolzegel. De bureaucratie van de steeds dichter bevolkte, beginnende stedelijke samenleving bleek niet meer te kunnen volstaan met een oeroud, maar in de laatste eeuwen sterk uitgebreid en verfijnd systeem van kleifiches als symbolen van standaardgoederen in vaste hoeveelheden. Ook het vastleggen van een transactie door een aantal van deze fiches in een holle, verzegelde kleibal te sluiten en daarbij hun vormen op de buitenkant af te drukken, bleek niet praktisch genoeg¹⁾. De massieve kleiplak werd er een efficiënte vereenvoudiging van en betekende de oudste vorm van het kleitablet, aanvankelijk alleen beschreven met door het fiches-systeem geïnspireerde teltekens. Deze oudste representanten, ook bij de opgravingen van onze vakgroep op de Jebel Aruda ontdekt²⁾, werden spoedig gevolgd door tabletten beschreven met vele honderden pictogrammen, die beter aan de boekhoudkundige behoeften konden voldoen. Het oudste kleitablet ontwikkelde zich zeer snel t.a.v. formaat, indeling, typologie, en vorm en groepering der tekens, door vaardige klerken dienstbaar gemaakt aan de eisen van de administratie, waar het dienst deed als vrachtbrief bij een zending, als label in een magazijn en als bewijsstuk voor de boekhouding. Reeds kort na 3000 v.C. vinden we grotere, in kolommen ingedeelde tabletten met rantsoenlijsten of jaaroverzichten van aan herders toevertrouwde kudden, terwijl spoedig ook de eerste schoolteksten, systematische teken- en woordenlijsten, verschijnen³⁾.

*) Tekst van de rede uitgesproken op 4 juni 1982 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de talen en geschiedenis van Babylonië en Assyrië aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Ook afzonderlijk verschenen bij de Fa. Brill, Leiden (1982).

¹⁾ Zie voor dit 'fiches-systeem' D. Schmandt-Besserat, 'An Archaic Recording System and the Origin of Writing', in: *Syro-Mesopotamian Studies* 1 (1977) 31-70; en 'The Earliest Precursor of Writing', in: *Scientific American* 238 no. 6 (June 1978), 38-47, met veel daarop gevolgde literatuur.

²⁾ Vgl. G. van Driel, 'Tablets from Jebel Aruba', in: *Zikir Šumim. Assyr. Stud. presented to F. R. Kraus* (Leiden, 1982), 12-25; en D. Schmandt-Besserat, 'From Tokens to Tablets: a Re-evaluation of the so-called „Numerical Tablets"', in: *Visible Language* 15/4 (1981), 321 v.

³⁾ Zie M. W. Green, 'Animal Husbandry at Uruk in the Archaic Period', in: *JNES* 39 (1980), 1-35, en Eadem, 'The Construction and Implementation of the Cuneiform Writing System', in: *Visible Language* 15/4 (1981), 345-372. Vgl. ook K. R. Veenhof, 'Klei, Kleitablet en Spijkerschrift', in: *Phoenix* 24/1 (1978), 15-30.

Het kleitablet was een praktische vinding: de grondstof kostte niets en iedere schrijver kon zijn tabletten zelf vormen en, zonder inkt, met een rieten stylus beschrijven. Een tablet kan in verhouding tot zijn omvang veel informatie bevatten en laat zich, door een zegelafrolling gewaarmerkt, eenvoudig opbergen en bewaren. In de zon gedroogd en vooral in een oven gebakken is het resistent. Het kon moedwillig "stukgebroken" worden — de babylonische vakterm voor het annuleren van geschreven contracten; het was meestal niet bestand tegen water — vooral grondwater, zoals de archeologen o.a. te Babylon hebben geconstateerd; en het kon door droogte en zoutwerking na geruime tijd uiteenvallen — een pijnlijke ervaring van moderne conservatoren. Maar zelfs afgedankte tabletten, gebruikt voor het effenen van vloeren en het opvullen van fundamenteën, blijven vaak (ten dele) leesbaar; de ca. 30.000 "fortification tablets" uit Persepolis danken hun naam aan dit secundaire gebruik. Klimaatinvloeden en verwoestingen behoeven niet desastreus te zijn, en branden, altijd al de ondergang van veel geschreven documentatie, werken op tabletten juist conserverend. Er zijn waarschijnlijk meer tabletten zo gebakken dan in officiële tabletovens.

Mesopotamië en die gebieden waar men het spijkerschrift gebruikte verkeren zodoende in een voordelige positie vergeleken met landen waar men schreef op papyrus of perkament. Documentatie van laatstgenoemde soort is meestal reddeloos verloren gegaan en waar, zoals in Egypte, door uitzonderlijke omstandigheden veel bewaard bleef, is dat niet zonder „natuurlijke" selectie naar plaats en tijd. Het contrast met het kleitablet is niet slechts waarneembaar in Egypte zelf, via de alleen op kleitabletten bewaarde hofcorrespondentie uit El-Amarna; het is, soms schrijnend, aanwezig in die streken waar men beide schrijfmedia op grote schaal gebruikte. Een archiefkamer (no. 61) in Sanheribs "Paleis zonder Weerga" te Ninive bevatte nog wel talrijke gezegelde bullae, maar de papyri zelf, waaraan ze gehecht waren geweest, blijkens de zegels vooral afkomstig uit Syrië-Palestina en Egypte, waren vergaan⁴). In het Schathuis van Persepolis vond men een negentigtal kleitabletten met resten van verkoolde snoeren erin. De primaire arameese (?) betalingsopdrachten op papyrus hadden de paleisbrand niet overleefd, die de kleilabels

⁴) A. H. Layard, *Discoveries in Nineveh and Babylon* (London, 1853), 153v.; vgl. 460 v. voor de passage no. 60, met een van nissen voorziene muur, waarin vermoedelijk de papyri bewaard werden. G. Goossens 'Introduction à l'archivéonomie de l'Asie Antérieure' (*RA* 46 [1952], 104 noot 1), spreekt van de „chancellerie araméenne". R. D. Barnett, *Sculptures from the North Palace of Assurbanipal at Niniveh* (London, 1976), 6a, claimt ten onrechte kamers 60 en 61 als de vertrekken met de kleitabletten van de kanselarij en bibliotheek die in feite in de kamers 40 en 41 werden ontdekt.

met de voor de klerken gemaakte elamietische vertalingen juist had geconserveerd⁵). Het stedelijke registratiekantoor (*chreofulakion*) van het seleucidische Uruk moet blijkens talrijke gezegelde kleiringen (waarin ze gestoken waren) veel papyrsoorkonden hebben geherbergd, betrekking hebbend op verkoop van landbouwgrond en slaven. De koopakten zelf kennen we alleen uit particuliere spijkerschriftarchieven, uit de periode vóór ca. 275 v.C. Rond dat voor de documentatie fatale jaar voerde Antiochus I een fiscale heffing op dergelijke transacties in, die leidde tot verplichte registratie met akten op papyrus, onder opgave van het Babylonisch en dus het kleitablet⁶).

Dergelijke voorbeelden maken duidelijk dat het gebruik van het kleitablet verstreckende gevolgen had voor de historische documentatie. De Assyrioloog beschikt dan ook over een enorm bronnenmateriaal van thans meer dan een half miljoen tabletten, dat veelsoortig en niet geselecteerd is, afgezien dan van de voorkeur van vooral officiële opgravers voor bepaalde ruïnes⁷). Dit materiaal biedt mogelijkheden tot zeer gedetailleerde analyses, vooral wanneer grote, samenhangende tekstgroepen beschikbaar zijn, aan het licht gebracht en nauwkeurig geregistreerd tijdens een officiële opgraving. Dergelijke groepen zijn, al wordt aan de genoemde vereisten niet steeds voldaan, niet zeldzaam. We kennen ze in twee vormen: bibliotheken en archieven.

Bibliotheken hebben de Assyriologen van meet af geboeid. Dat was een gevolg van de vroege ontdekking, al in 1849, van Assurbanipals unieke verzameling, en van het feit dat de jonge Assyriologie sterk beïnvloed werd door de literair-historische interesse van de klassieke studiën en de bijbelwetenschap. De aandacht was aanvankelijk sterk geconcentreerd op de vaak enkele tekst als historisch document in engere zin. Pas de ontdekking van duizenden administratieve oorkonden in de bestuurlijk centra van het rijk van Ur III (21e eeuw v.C.)⁸) bracht daarin na 1900 geleide-

⁵) G. G. Cameron, *Persepolis Treasury Tablets* (OIP 64; Chicago, 1949), met *JNES* 17 (1958), 161-176 en 24 (1965), 166-192.

⁶) M. I. Rostovtzeff, 'Seleucid Babylonia: Bullae and Seals of Clay with Greek Inscriptions', in: *Yale Classical Studies* 3 (1932), 3-114; L. T. Doty, *Cuneiform Archives from Hellenistic Uruk* (Diss. Yale, 1977; Univ. Micr. 77-27.070), spec. ch. IV, 'Royal taxation and record keeping in Seleucid Uruk'. Vgl. ook E. Posner, *Archives in the Ancient World* (Cambr. Mass., 1972), 132v.

⁷) Officiële opgravingen concentreren zich vaak op paleizen en tempels, met als resultaat soms grote archieven van dergelijke instellingen (Ebla, Mari, Ninive, etc.). Veel familiearchieven zijn afkomstig uit klandestiene opgravingen.

⁸) Vooral de archieven van Girsu („Lagaš”), Umma, en Drehem (zetel van het centrale veedepôt). Zie voor een beschouwing over de ontwikkeling en implicaties van deze ontdekkingen T. B. Jones, 'Sumerian Administrative Documents: An Essay', in: *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobson*.. (Ass. Stud. 20; Chicago, 1975), 41-62.

Fig. 2. Een gedeelte van de grote kleitabletten (soms meer dan 40 cm breed) in de archiefkamer (L 2769) van het koninklijk paleis van Ebla, op de bodem gevallen na het verbranden van de houten schappen, waarop ze in rijen stonden opgesteld.

Foto ter beschikking gesteld door P. Matthiae

lijk verandering, waarbij de Assyriologen zich konden spiegelen aan de zich snel ontwikkelende Papyrologie. Zij moesten wel, want de overgrote meerderheid van hun bronnen bestond uit wat wel geringschattend „dull records” end „laundry lists” werden genoemd, waarmee ook de antiquairs in Bagdad zich soms opgescheept voelden. In het voetspoor van enkele ijverige verzamelaars en geniale pioniers heeft de belangstelling voor dit materiaal zich vooral na de tweede wereldoorlog snel ontwikkeld, begunstigd door de groeiende aandacht voor sociaal-economische vragen. Toenemende kennis van het Sumerisch (waarin veel oudere administratieve teksten geschreven waren) en ontdekking van belangrijke akkadische archieven in en buiten Mesopotamië (Kaniš, Nuzi, Mari, Ugarit) hebben dit proces bevorderd. De gevolgen zijn af te lezen uit de bibliografie, waarin vooral de laatste tien jaar titels met het woord „archief” erin veelvuldig voorkomen. Ik wil dit aantal vanmiddag met één doen toenemen door Uw aandacht te vragen voor enkele algemene beschouwingen over *spijkerschriftarchieven*.

Wie de archeologische actualiteit volgt zal bij deze term vermoedelijk eerst denken aan foto's met een indrukwekkende collectie kleitabletten gevonden op de bodem van een kamer van het paleis van Ebla in Syrië uit ca. 2400 v.C. Ze zijn daar in 1975 aangetroffen na door verwoesting en brand van de houten schappen, langs twee wanden aangebracht, te zijn afgegleden⁹⁾. Deze vondst maakt iets duidelijk van de materiële kant van een archief en heeft zelfs argumenten geleverd voor de beantwoording van de vraag hoe spijkerschrift geschreven en gelezen werd¹⁰⁾. Ze heeft ook de vraag actueel gemaakt wat een archief is. De publicaties spreken zowel van archiefkamer als van bibliotheek (ook van „administratieve teksten uit de bibliotheek”), combinaties die het misnoegen van de archiefwetenschap moeten opwekken. Dit wellicht wat ondoordachte spraakgebruik, dat in de Assyriologie vaker voorkomt, heeft ten onrechte wel gesuggereerd dat beide verwisselbaar zijn en dat de combinatie van archiefbescheiden en bibliotheekteksten normaal is. Beide soorten teksten kunnen soms uit dezelfde vindplaats stammen. Een kanselarij immers had ook te zorgen voor de productie van historische en ceremoniële inscripties en wellicht wetten en koningshymnen¹¹⁾; een tempel

⁹⁾ Vgl. de foto's en reconstructies in P. Matthiae, *Ebla. An Empire Rediscovered* (London, 1980), 150v., fig. 43-44 en pl. IX, XII-XVI, en in *BiAr* 39/3 (1976), 102v.

¹⁰⁾ S. A. Picchioni, 'La direzione della scrittura cuneiforma e gli archivi di Tell Mardikh-Ebla', in: *Orientalia* 49 (1980), 225-251; vgl. M. A. Powell in: *Visible Language* 15/4 (1981), 424v. met noot 5.

¹¹⁾ Zie voor de OB hofkanselarij (mogelijk identiek met het é. dub. ba van de residen-

behalve over zijn administratie ook beschikken over teksten ten dienste van de liturgie en zijn religieuze specialismen. Privé-geleerden beschikten soms én over een archief én over een bibliotheek, zoals Rap'anu te Ugarit¹²) en de „bezweringspriester” te Aššur. De combinatie te Ebla is echter anders: archiefbescheiden komen hier voor naast teksten uit het curriculum van de school: teken- en woordenlijsten, oefenteksten en soms literatuur. Deze combinatie is uit Mesopotamie niet onbekend, vooral in grotere administratieve centra die hun eigen schrijvers opleidden, en met name in oudere perioden. Een vroeg voorbeeld is het „huis der tabletten” in Šuruppak¹³); jonger is de oudbabylonische ambtswoning van Ur-Utu, opperklaagpriester van de godin Annunītum te ed-Dēr, onlangs door onze belgische collega's uit Gent opgegraven. Het herbergde een groot archief en de materiële resten van een elementaire schrijversopleiding op de binnenplaats¹⁴). Deze combinatie is vrij natuurlijk voor huizen waar een schrijversschool gevestigd was en die tevens het archief van de bewoner bevatten, zoals het bekende huis in Ur, door de opgravers „Quiet Street no. 7” gedoopt¹⁵). Vaak echter zijn boekhouding en archief niet in dezelfde ruimte gelocaliseerd als de schrijversopleiding. Grotere instellingen konden over afzonderlijke voorzieningen beschikken, terwijl het schoolbedrijf, vaak in een privé-huis ondergebracht, zich kon verzelfstandigen. Trouwens, schrijven en bewaren van archiefteksten behoefde ook niet persé op één plaats te gebeuren, met name niet als een instelling over meer „tablettenkamers” beschikte, waarvan er enkele speciaal waren bestemd voor het ordenen en bewaren van wat elders werd geproduceerd. Hiertoe kan men soms concluderen op grond van positie en inhoud van zo'n archiefkamer, vooral bij instellingen in de Ur III-periode. Het gold waarschijnlijk ook van het archief met diplomatieke en bestuurlijke correspondentie te Mari (kamer 115), het

tie) F. R. Kraus, *Vom mesopotamischen Menschen der altbabylonischen Zeit und seiner Welt* (Med. Kon. Ned. Akad. Wet., Afd. Lett., N.R. 36/6; Amsterdam, 1973), 23v.

¹²) Vooral gepubliceerd in *Ugaritica* V (1969), 41-259; vgl. het overzicht in *Dictionnaire de la Bible, Suppl.*, fasc. 52-53 (1979), 1253-1261, en in G. Saadé, *Ougarit, métropole cananéenne* (Beirut, 1978), 181v.

¹³) Zie H. P. Martin, 'The Tablets of Shuruppak', in: *Le Temple et le Culte* (XXme RAI; Istanbul, 1975), 178v.; D. O. Edzard, 'Die Archive von Šuruppak (Fāra)...', in: E. Lipiński (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, I (Leuven, 1979), 153v.

¹⁴) Ik dank collega L. de Meyer uit Gent voor het verstrekken van gegevens over deze belangrijke archiefvondst en voor de mogelijkheid kennis te nemen van de nog ongepubliceerde dissertaties van dr. K. van Lerberghe en dr. M. Tanret.

¹⁵) L. Woolley en M. Mallowan, *Ur Excavations*, VII. *The Old Babylonian Period* (London, 1976), 110-112. De „schoolteksten” bevonden zich oorspronkelijk zowel op een lemen bank als op houten schappen tegen de muur.

zuidelijke archief te Ugarit (kamers 68 en 69 met de internationale documenten)¹⁶⁾, en het archief van de grote tempel te Hattuša, waar de internationale verdragen bewaard werden onder bescherming der in de eden aangeroepen goden¹⁷⁾.

In het algemeen zijn sporen van schrijfactiviteiten, als school- en oefenteksten ontbreken, moeilijk vast te stellen. Tablettenklei en rieten stylus laten meestal geen sporen na en de aanwezigheid van een waterput of bak is geen afdoende bewijs¹⁸⁾. De lage tichelbanken langs de wanden of middenin een vertrek, waarop de archiefteksten werden bewaard, kunnen inderdaad gebruikt zijn als zitplaatsen in een scriptorium, maar dat is moeilijk te bewijzen. Trouwens, lezen en schrijven gebeurde waarschijnlijk bij voorkeur in de open lucht, bij zonlicht, zoals de vondsten op de binnenplaats van Ur-Utu's huis tonen. Dat zal ook de reden zijn waarom veel tablettenkamers aan een open hof gelegen zijn. Duidelijke sporen van de productie van tabletten zijn o.a. te Ugarit aangetroffen. In hof V in het zuiden van het paleis, waaraan ook het zojuist genoemde internationale archief lag, bevond zich een oven, waarin de opgravers nog ruim 70 teksten aantreffen, beschreven in het alfabetische spijkerschrift van Ugarit. Deze oven werd blijkbaar gebruikt door de klerken van het nabij gelegen zuidwestelijke archief (kamer 81), die, zoals o.a. blijkt uit de vondst van een *abecedarium*, ter plaatse schreven. Tot hun opdracht behoorde blijkbaar ook het in het Ugaritisch vertalen van uit het buitenland binnenkomende teksten, zoals een brief van de hittitische koning, waarvan de ugaritische vertaling in de oven werd aangetroffen¹⁹⁾.

Combinatie van archief en schrijversopleiding lag buiten Mesopotamië voor de hand. Het beperkte aantal schrijvers daar dat het spijkerschrift en het Sumerisch of Babylonisch machtig was, moest meestal dienst doen

¹⁶⁾ Vgl. J. Nougayrol, *PRU* IV, 2v; C. Schaeffer, *Ugaritica* IV, 51; C. Kühne, *Ugarit-Forschungen*, 6 (1974), 129 noot 1; zie voor een overzicht *Dictionnaire de la Bible, Suppl.*, fasc. 52-53 (1979), 1227-1230.

¹⁷⁾ K. Bittel, *Hattusha. The Capital of the Hittites* (New York, 1970), 15.

¹⁸⁾ Schrijfgriffels, zuivere klei en een waterkruik in de vloer werden in een (schrijf-)kamer van Ur-Utu's archief te ed-Dēr aangetroffen. Mallowan schrijft in verband met de 'tablet room' NT 12 in de Nabû-tempel te Kalḫu: „it contained a square recess in which there was a deep well of small diameter intended for the use of the scribes who prepared the tablet clay” (*Nimrud and its Remains*, I [1966], 271), maar deze functie van de put is uiteraard afhankelijk van de constatering dat het hier om een 'tablettenkamer' gaat. De duiding van kamers 24-25 in het paleis van Mari is, bij ontbreken van (school)tabletten, nog steeds omstreden. Vgl. ook A. W. Sjöberg in: *Studies ... Jacobsen* (zie noot 8), 176v.

¹⁹⁾ Vgl. *Ugaritica* IV, 51v.; *Dictionnaire de la Bible, Suppl.* fasc. 52-53 (1979), 1231-1234. I.v.m. de grote variëteit aan teksten uit dit archief is de vraag gerezen of een deel van de teksten niet van de eerste étage naar beneden kan zijn gevallen.

als schrijver en als onderwijzer, zoals blijkt uit vondsten in El-Amarna, Afek, Ugarit, Alalach en Boğazköy. De in Ebla en elders gevonden woordenlijsten zullen trouwens ook door de schrijvers zelf zijn gebruikt als woordenboeken bij hun pogingen in een vreemd schrift of een vreemde taal correct te schrijven. Vandaar de 'eblitische' glossen in sumerische woordenlijsten te Elba, juist bij tekencombinaties die we ook in de administratieve oorkonden tegenkomen.

Dergelijke combinaties van teksten tonen eens te meer dat in de oudheid „archieff” niet bedoelt een verzameling niet meer gebruikte bescheiden, om hun historische waarde naar een speciale plaats overgebracht. Al bestond er soms antiquarische interesse, tot zulke maatregelen is het niet gekomen. De term duidt aan wat de archiefwetenschap een „fonds” noemt: „het totaal der bescheiden aangegroeid tijdens de taakvervulling van een instelling of persoon”, waaraan dan vaak wordt toegevoegd: „en nog aanwezig bij de maker of gebruiker”²⁰). Aan deze voorwaarde voldoen inderdaad veel spijkerschriftarchieven. Ze werden gebruikt en groeiden tot het laatste toe aan, zoals blijkt uit de datering der teksten en de strategische positie der archiefkamers: bij de ingang van een paleis of administratief gebouw, ter registratie van wat binnenkwam; bij een hof of audiëntieruimte, bij de hand voor het bestuur; naast een magazijn, atelier of zelfs keuken, om goederen direct te kunnen boeken²¹).

Als een gebouw met een archief door verwoesting plotseling moest worden opgegeven bleven de archieven gewoonlijk ter plaatse achter. Eigenaars poogden soms nog waardevolle documenten te bergen, zoals o.a. uit een spoor van onderweg verloren teksten in het verbrande huis van Ur-Utu te ed-Dēr blijkt. Ook bij de inname van een paleis zonder verwoesting bleven archieven vaak waar ze waren. Als de nieuwe heer-

²⁰) Zie voor de vragen rond de definitie van een „archieff” en het verschillende spraakgebruik E. Posner, *op. cit.* 4v. en J. L. van der Gouw, *Archiefwetenschap* ('s-Gravenhage, 1973), 3v. Uitgaan van een „fonds d'archives” impliceert „respect du fonds”, en dus onderzoek volgens het „structuurbeginsel”, dat samenhang en systematiek van een fonds eerbiedigt als bron voor kennis van de vroegere inrichting van bestuur: de procedures van administratie en het afdoen van zaken op stukken. Uit een „fonds” kan men een „dossier”, dat betrekking heeft op één bepaald gebeuren, zinvol isoleren en bestuderen. De structuur van een fonds wordt echter miskend als men bescheiden enkel bestudeert of uitgeeft volgens het „pertinentie-beginsel”, d.w.z. enkel let op tekstgenre en onderwerp, los van hun herkomst en archiefsamenhang. Dit laatste is in de Assyriologie herhaaldelijk gebeurd, met name vanuit rechtshistorisch gezichtspunt.

²¹) Het westelijke (kamers 2-5) en oostelijke (kamers 54-56) archief van het paleis van Ugarit bevonden zich bij de paleisingangen. Het archief van Ebla (kamer 2769) en het diplomatieke archief van Mari (kamer 115) bevonden zich naast een hof met audiëntiemogelijkheden. Het „voedselarchieff” van Mari (kamer 5) bevond zich dichtbij de paleiskeuken.

ser, zoals met name in Babylonië vaak gebeurd zal zijn, paleis, bezittingen en taken van zijn overwonnen voorganger overnam, zal hij ter informatie en ter wille van de voortgang van het bestuur, kennis hebben moeten nemen van diens bescheiden. Zoiets mag men b.v. verwachten na de capitulatie van Larsa voor Hammurabi. Bewijs daarvoor bezitten we uit Mari, waar Hammurabi's beambten, blijkens twee in kamer 115 gevonden labels, delen van het archief van Zimrilim hebben bestudeerd en zelfs gesorteerd in „tabletten van Zimrilims dienaren” en „tabletten van Šamši-Adads dienaren”²²). Of ze ook documenten uit het archief gelicht hebben is onbekend; gezien de snel daarna gevolgde definitieve verwoesting van de stad is van bestuurlijke continuïteit vrijwel geen sprake geweest. Het merendeel of zelfs alle teksten zijn ter plaatse gebleven. Zimrilim had zelf trouwens, na de troon van Mari op de assyrische bezetter heroverd te hebben, iets soortgelijks gedaan. Veel correspondentie van zijn assyrische voorganger is in Zimrilims archief bewaard, al is het aantal administratieve bescheiden uit die periode veel geringer. Hield dit verband met een zekere continuïteit in bestuur, of hadden Zimrilims beambten dringender zaken om handen dan het moeizaam lezen en schrijven van oud materiaal?

Al is veel op zijn oorspronkelijke plaats gevonden, de naam „archief” mag daarom niet ontzegd worden aan archieven of brokken ervan, verplaatst of afgedankt, als dump of vulling gebruikt, maar als groep door opgravers geborgen.

Een internationaal aanvaarde nederlandse definitie van „archief” wil dat de genoemde maker of gebruiker „enig bestuur of één zijner ambtenaren” is, spreekt van „*ex officio* ontvangen of opgemaakt”, en denkt aan „ambtshalve bewaring”²³). Archieven waarvan dat geldt zijn in Mesopotamië ruimschoots voorhanden, zoals uit hun locatie, uit de teksten zelf en uit de titels en zegels van de betrokken ambtenaren kan worden afgeleid. Ze zijn uiteraard van grote betekenis waar het erom gaat — en dat is immers één van de doelstellingen van de archiefwetenschap — uit het geheel van bescheiden van eenzelfde herkomst conclusies te trekken inzake de administratie van vroeger. In de praktijk echter werkt de Assyriologie met een ruimer definitie, die, zoals meestal voor de oudheid, particuliere archieven insluit. Deze uitbreiding, die ik volg, is om verschillende redenen zinvol. De soms zeer omvangrijke privé-archieven (uit

²²) F. Thureau-Dangin, 'Sur les étiquettes de paniers à tablettes provenant de Mari', in: *Symbolae Koschaker* (SD 2; Leiden, 1939), 119v.

²³) Zie Van der Gouw, *op. cit.* (noot 20), 3.

Kaniš en Nuzi kent men ze met soms vele honderden documenten)²⁴⁾ vragen om analyses met de methoden der archiefwetenschap. Zo kan men inzicht krijgen in de herkomst en spreiding der bescheiden naar tijd en plaats, in de redenen van hun aan- of afwezigheid in het archief, in de aard van de boekhoudkundige procedures, en in de vormen en functie van de correspondentie. Het verschil tussen een ambtelijk en een privé-archief is bovendien soms minder groot dan de terminologie suggereert. Dat is zeker het geval wanneer de privé-persoon aan het hoofd staat van een grote, vermogende familie, die haast als een instelling functioneert, hiërarchisch geleid, met doelmatig beheerde en verpachte landerijen en veel dienstpersoneel; of als een familiefirma is gespecialiseerd in handel, met een ingewikkeld verkeer van goederen en geld, binnen contractuele kaders, met credieten, belastingheffing en winstuitkeringen²⁵⁾. Ook zulke archieven danken hun bestaan aan de klassieke behoefte aan bescheiden ter herinnering, ten bewijze, en tot kennis, al is die behoefte soms anders bepaald en door persoonlijke factoren gekleurd. Daarom werden vaak brieven en documenten bewaard (correspondentie van vrouwen, documenten betreffende de families), die zakelijk gesproken wellicht overbodig waren.

²⁴⁾ *Kaniš*: het huis in kwadraat FG 9/10 (Adad-Šulūli?) in laag II van de *kārum* bevatte ca. 800 tabletten en enveloppen; dat in kwadraat NOP 20 (Alāhum?) ca. 600 stuks; het klandestien opgegraven archief van Pušuken was minstens even groot (alleen al bijna 300 brieven); vgl. voor het grote archief van Imdilum, M. Ichisar, *Les archives cappadociennes du marchand Imdilum* (ADPF, Recherches sur les grandes civilisations, Cahier no. 3; Paris 1981) en M. T. Larsen, in: *Societies and Languages of the Ancient Near East. Studies in Honour of I. M. Diakonoff* (Warminster, 1982) 214v (met op p. 215 de suggestie dat brieven en oorkonden afzonderlijk werden bewaard). *Nuzi*: zie voor het archief van Tehiptilla van meer dan 1000 teksten, M. P. Maidman, *A socio-economic analysis of a Nuzi Family Archive* (Diss. Pennsylvania; Un. Micr. 77-861) en: 'A Nuzi Private Archive. Morphological Considerations', in: *Assur 1* (1979), 179-186; voor het grote archief van Šilwa-Teššup, M. A. Morrison, *Šilwa-tešup: Portrait of a Hurrian Prince* (Diss. Brandeis, 1974; vgl. ook *JCS* 31 (1979), 3-29) en: G. Wilhelm, *Das Archiv des Šilwa-Teššup*, Heft 2, Rationenlisten I (Wiesbaden, 1980).

²⁵⁾ Hier is te wijzen op enkele grote nieuw-babylonische archieven, zoals die van het „Huis Egibi”, de „Firma Murašû” en het Sin-ilum archief; vgl. recent H. Lanz, *Die neu-babylonischen harrānu-Geschäftsunternehmen* (Berlin, 1976), 148v. met lit. Zie voor Murašû, G. Cardascia, *Les archives de Murašû. Une famille d'hommes d'affaires babyloniens à l'époque perse (455-403 av. J.-C.)* (Paris, 1951), met M. W. Stolper, *Management and Politics in later Achaemenid Babylonia. New Texts from the Murašû Archive*, I-II (Diss. Michigan; Un. Micr. 74-25.336). Stolper vermeldt in totaal ruim 500 gepubliceerde en meer dan 300 ongepubliceerde teksten, waarvan hij er een vijftigtal bewerkt. Vgl. in het algemeen over nieuw-babylonische archieven nu ook F. Joannès, *Textes économiques de la Babylonie récente* (ADPF, Cahier no. 5; Paris 1982); hij schrijft (avant-propos, ii): „paradoxalement, au nombre élevé de textes économiques que nous avons à notre disposition, ne correspond qu'un nombre restreint de lots d'archives...”. Zie voor nog jongere archieven L. T. Doty, *op. cit.*, (noot 6) en *JCS* 30 (1978), 65-90.

Particuliere archieven van enige omvang stammen doorgaans van personen met een hogere status en vermogenspositie, die aanleiding en middelen verschaften om documenten op te maken en te verwerven. Dergelijke personen hadden uiteraard meer contacten met overheid en tempel (beide ook op lokaal niveau vertegenwoordigd) en bekleedden bovendien vaak een officieel ambt. We komen hen dan ook tegen in ambtelijke archieven en wat we daaruit vernemen kan en moet dan aangevuld worden met gegevens uit hun privé-archief.

Bekleedden ze een ambtelijke functie, dan zijn hun privé-archieven vaak tweeslachtig. Een ambt betekende immers niet het einde van particuliere activiteiten en bezittingen. Bij de in de oudheid gebrekkige scheiding tussen de ambtelijke en de particuliere sfeer, houdt dat in dat zulke archieven twee soorten documenten kunnen bevatten. Het klandestien opgegraven, door verkoop verbrokkelde archief van Šamaš-ḫazir, Hammurabi's „administrateur der landerijen" in Zuid-Babylonië, bevatte oorkonden in verband met zijn eigen bezit en met zijn functie; tientallen brieven van koning Hammurabi, hem *qualitate qua* geschreven, en de correspondentie van zijn vrouw²⁶). Het eerder genoemde archief van Ur-Utu bevat volgens informatie van collega de Meyer uit Gent zowel particuliere eigendomsbewijzen en privé-brieven, als honderden schuldbewijzen, leveringskwitanties en contracten met oogstarbeiders, die hij wel als hoofd van de tempel van Annunitum bewaarde om zijn beheer te kunnen verantwoorden. Het middelassyrische archief van Aššur-aḫa-iddina uit Assur bevat privé-bescheiden, o.a. de koopacte van het huis waarin ze gevonden werden, en documenten betrekking hebbend op het gouverneurschap van de oudste zoon in de provincie Naḫur, door hem later meegenomen naar Assur en thuis bewaard²⁷).

Ook zonder dat er sprake is van een ambt zijn er raakpunten tussen particuliere en ambtelijke archieven, vooral t.a.v. personen die, zonder in dienst van paleis of tempel te zijn, daarmee contractueel vastgelegde betrekkingen onderhouden, als beheerders van kudde, pachters van land, als handelaars ingeschakeld om surplusvoorraden af te zetten, of als dienstplichtigen. Het bestaan van zulke relaties werd, zoals Kraus aan-

²⁶) Vgl. voor Šamaš-ḫazir en zijn archief: Thureau-Dangin, *RA* 21 (1924), 2, noot 2 (de contracten met de pachters van dadeltuinen zijn vooral in TCL 11 gepubliceerd); Kraus, *AbB* 4 (1968), vii (bewerking van de correspondentie van Š.; de correspondentie van zijn vrouw, Zinû, in TCL 18, 108-112); M. Gallery, *AfO* 27 (1980), 15b en 22b (Š. als dub. sar a. šà. ga en als ugula. é).

²⁷) De meeste teksten van dit 83 nos. omvattende archief (vondstnummer Assur 14327) werden in *KAJ* uitgegeven.

toonde²⁸), in bepaalde perioden door het paleis bewust nagestreefd, met als gevolg toename van omvang en ingewikkeldheid van de boekhoudingen, die elkaar zouden moeten kunnen aanvullen, al is dat met de stukken nog moeilijk aantoonbaar. Documenten uit het ene en het andere archief daarbij onderscheiden is — vooral als hun vindplaats onbekend is — bijzonder moeilijk en vraagt een strenge methodologie²⁹).

Groepen kleitabletten werden op verschillende manieren bewaard. Particulieren deden dat los, gewikkeld in stof of rietmatten, ook in koffers en kruiken. Omvangrijke archieven vereisten aparte ruimten, die afgesloten en verzegeld konden worden, waar ook andere kostbaarheden werden bewaard. Vaak is sprake van een gezegeld vertrek (*é.kišib.ba = bīt kunukki; maknukum*), soms van een „safe” (*maššartum*)³⁰; er zijn enkele voorbeelden van zulke kamers die alleen van boven af betreden konden worden. Openen van een archiefkamer met verbreking van deurzegels werd, bij ontstentenis van de eigenaar, volgens de oudassyrische teksten met contrôles en garanties omringd: door een commissie van meestal 3 personen, bij voorkeur bestaande uit niet-betrokkenen, terwijl van de handeling en het bevind protocol werd opgemaakt³¹). Grote instellingen kenmerken zich vaak door speciale voorzieningen voor het bewaren van archieven. Zeer algemeen zijn lage, ca. 50 cm. brede banken langs de wanden of in het midden van kamers, waarop de teksten lagen; los, tot 6 rijen dik, in het archiefgebouw van Girsu³²); soms in kruiken of manden; vaak in rieten of houten „tabletkoffers”, de zogenaamde *pisandubba*'s. Uit Elba, Kaniš en het archief van Ur-Utu kennen we sporen van houten schappen langs de wanden. In het laatste geval stonden daarop houten koffers, waarvan de bronzen sluitingen volgens informatie van collega de

²⁸) F. R. Kraus, in: E. Lipiński (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, II (OLA 6; Leuven, 1979), 431v.

²⁹) Vgl. Kraus, *ibidem* 431; kritiek op het daar genoemde boek van N. Yoffee vindt men ook in het besprekingsartikel van D. Charpin in *JAOs* 100 (1980), 461v.

³⁰) Vgl. voor het *é.kišib.ba/bīt kunukki* (ook „storehouse”, waar goederen onder zegel bewaard werden) o.a. M. Gallery, *AfO* 27 (1980), 6v., en voor Mari J. M. Sasson, *Iraq* 34 (1972), 66, b (wisselt met *bīt tuppātīm*).

³¹) Vgl. b.v. Eisser-Lewy, *Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe* (MVAeG 33, 1930), no. 274b en TCL 19, 99:5v.: „Leest de *kārum* het tablet van de stad voor en neemt dan drie outsiders en gaat het huis van mijn ‘vader’ (chef?), het oude huis, binnen en opent het magazijn (*huršum*) van Aššur-mutappil, (gesloten) met de zegels van zijn vertegenwoordigers, en verbreekt hun zegels — laten de genoemde drie personen het (later) verzegelen — en de drievoudige koffer, (met de) tabletten van Pušuken, onze ‘vader’, opent (de koffer met) die tabletten en zoekt op(?):1 tablet ...”.

³²) Vgl. de beschrijving door L. Heuzey in: É. de Sarzec, *Découvertes en Chaldée*, I (Paris, 1884-1912), 435v, ‘Fouilles au tell de tablettes’, en de samenvatting bij F. Milkau, in: *Geschichte der Bibliotheken* (Handbuch der Bibliothekwissenschaft III/1; 1955), 25v.

Meyer nog herkenbaar waren. In Ebla stonden de tabletten los, in rijen, met de platte zijde naar voren als kaarten in een bak, op de drie zich boven elkaar bevindende planken³³). De archiefkamer (no. 4) van het Noordwestelijke Paleis te Kalach beschikte o.a. over twee rijen van tichels gemaakte bakken voor tabletten; de bibliotheekkamer van de Nabû-tempel te Chorsabad had een muur vol kleine, vierkante nissen, waarin als in een reusachtige honingraat tabletten werden bewaard³⁴).

De compartimentering van de opslagruimten wijst op sortering en groepering, en dat is ook het geval geweest bij verdeling over koffers of kruiken. In Ur-Utu's archief was dat per koffer waarneembaar; eerder door Budge in ed-Dêr gevonden (gesloten) kruiken zouden ieder het archief van of de documentatie over één persoon bevat hebben, maar dat is niet meer te verifiëren³⁵). In Assur werden ambtelijke archieven in kruiken gevonden, waarvan de inhoud door een kruikopschrift werd aangegeven³⁶). Bij los opgestelde tabletten kon men aard en inhoud aangeven door een notitie — een datum, een trefwoord, een naam, een kolofon — op de bovenrand, een procédé dat ook uit Ebla bekend is en diende om het opzoeken van teksten te vergemakkelijken³⁷). Vanaf de 7e eeuw komen ze ook voor in de vorm van (eenvoudiger leesbare) korte arameese opschriften³⁸).

Groepen tabletten werden ook geïdentificeerd met behulp van kleiticketten of labels, waarop hun aard en datum (in bibliotheken ook de

³³) Vgl. Picchioni, *op. cit.* (noot 10) en de lit. in noot 9 genoemd.

³⁴) Kalach: M. E. L. Mallowan, *Nimrud and its Remains*, I (London, 1966), 172 (hij spreekt van "filing cabinets"); Chorsabad: G. Loud — C. B. Altman, *Khorsabad*, II (OIP 40; Chicago, 1938), 46 (vertrek H 5, vgl. pl. 19c). Een muur met nissen (voor het bewaren van papyrusdocumenten?) ook in Ninive, vgl. noot 4.

³⁵) E. A. Wallis Budge, *The Rise and Progress of Assyriology* (London, 1925), 142; Budge vermeldt zelf dat de kruiken braken toen men ze wilde verplaatsen.

³⁶) Bekend is het 650 teksten in 10 kruiken omvattende archief van Ezbulišir, hoofd van de administratie der vaste 'tempelgaven' (*rab ginā'ê*) van de Assur-tempel onder Tiglath-Pileser I (ca. 1100 v.C.), in 1911 gevonden in de buitenhof van de Assur-tempel. Drie kruiken droegen een inscriptie, waarvan één (Ass. 18782 = KAH II no. 64) spreekt van een „depôt(?) van gezegelde oorkonden met afrekeningen..” (*bī kanikāte ša nikkassi*). Zie voor deze belangrijke vondst, waarvan tot dusverre, her en her, slechts 30 teksten zijn gepubliceerd, E. Weidner 'Amts- und Privatarhive aus Mittelassyrischer Zeit', in: *Festschrift V. Christian* (Wien, 1956), 112v. en J. N. Postgate, *BiOr* 37 (1980), 68v. In de middelassyrische tijd kende men ook kisten of koffers voor het bewaren van tabletten (*quppātu*), vgl. Weidner, *op. cit.* 113 met noot 6, die vooral wijst op KAJ 310. Hij spreekt in dit verband van de praktijk om kruiken/kisten met oorkonden tot depôts te verenigen.

³⁷) Vgl. noot 33 (Picchioni). Zeer veel oorkonden gepubliceerd in BIN 9 bevatten korte notities op de rand: een datum, de aanduiding „(het is) een duplicaat”, aantallen (dieren en huiden), e.d.

³⁸) Vgl. L. Delaporte, *Épigraphes araméens* (Paris, 1912); vgl. S. Lieberman, *BASOR* 192 (1968), 25 voor het schrift der oudere exemplaren.

naam van een compositie) werden aangegeven. In Hattuša werden ze blijkbaar los naast of voor de teksten neergelegd³⁹); in Mesopotamië doorgaans met een snoer aan een pakket, kruik of mand vastgebonden en daarop vastgedrukt, zoals sporen op de achterzijde laten zien⁴⁰). We kennen ze al vanaf de presargonische tijd, maar ze beleven hun grootste verspreiding tijdens de bloeitijd van de mesopotamische bureaucratie, de Ur III-tijd (21e eeuw v.C.). Ze danken hun naam, *pisandubba*, aan hun onveranderlijke opschrift: „(rieten) tabletkoffer (waarin zich ... bevinden)”. Dit sorterings- en opbergsysteem was zò ingeburgerd, dat het de sumerische archivaris zijn oorspronkelijk wellicht schertsend bedoelde naam (*pi*)*sa*(*n*)*dubba* (akkadisch *šandabakku*), „tablet koffer”, heeft bezorgd⁴¹). We kennen hem als hoofdboekhouder, naast andere schrijvers en ambtenaren. Zijn strategische positie binnen het bureaucratische systeem stond blijkbaar nogal eens borg voor een goede carrière, zodat zijn functie zich soms ontwikkelde tot die van een soort secretaris-generaal, waarbij zijn taken meer bestuurlijk werden⁴²). Beheersing van het informatiesysteem bezorgde hem binnen een grotendeels analfabetische samenleving mogelijkheden vergelijkbaar met die van de huidige computerdeskundige.

De *pisandubba*-etiketten, met name de bijna 300 stuks uit de Ur III-periode, en speciaal de ca. 180 exemplaren uit Girsu (Lagaš), worden terecht bestudeerd als bron van kennis over archieftechniek en beheer. Een nog ongepubliceerde Amerikaanse dissertatie noemt ze de exponenten van een omvangrijke tempelorganisatie met zorgvuldig beheerde bescheiden, waarin een twintigtal tempels voorkomt. Deze dissertatie⁴³), aan-

³⁹) H. G. Güterbock, *MDOG* 72 (1933), 37v.

⁴⁰) O.a. constateerbaar op een presargonisch etiket uit ‘Lagaš’, no. 11 in de Böhl-Collectie (vgl. Böhl, *Mededeelingen uit de Leidsche Verzameling van Spijkerschrift-Inscripties*, I [Amsterdam, 1933], 9).

⁴¹) Zie voor hem F. R. Kraus, *op. cit.* (noot 11), 72v., met W. Farber, *BiOr* 34 (1977), 338a en S. Liebermann, *The Sumerian Loanwords in Old-Babylonian Akkadian* (Missoula, 1977), 181 no. 105 (bis ag-daba_x, „tablettenmand”). Anders nog M. A. Powell, *JCS* 25 (1973), 183, noot 25 (š ag-dubak, „hoofd der tabletten”). Zie voor de š. als een der voornaamste tempeladministrateurs (direct onder de sang a, „manager”), I. J. Gelb in E. Lipiński, *op. cit.* (noot 28), I, 14.

⁴²) In de Ur III-periode combineerde Babatī blijkens zijn zegel (*JCL* 28 [1976], 178) de functies of rangen van š., *šatammu* des Konings, gouverneur en ensi. Zie voor Mari: ARM 1, 109, waar iemand moet worden benoemd in de positie van š. van een district. Een bekende š. uit Mari was Jasim-Sumû, wiens functie werd geanalyseerd door M. Birot, *Syria* 41 (1964), 27 en O. Rouault, ARM 18, 235v. („...une influence réelle sur la marche des affaires relevant de l’action gouvernementale”; eerder in de politieke dan in de administratieve sector; de supérieur van de „grands commis”). Zie voor de carrière van een OB š. ook D. Charpin, *JAOS* 100 (1980), 466 met noot 26.

⁴³) R. C. Nelson, *Pisan-dub-ba Texts from the Sumerian Ur III Dynasty* (Diss. Minnesota;

sluitend bij een veel oudere studie, onderscheidt ze in ca. 30 verschillende categorieën, op grond van op de meestal kleine (3 à 4 bij 4 à 5 cm) labels geschreven tekst. Uitgangspunt voor de rubricering vormen de vermelde administratieve handelingen (inspectie, balans opmaken, aflevering), documenten (procesprotocollen, schuldoorkonden, „lange tabletten”), personen (officials, opzichters, werkers, herders, boden), goederen (offergaven, loon, rantsoenen, wol) en locaties (tempels, landerijen, boomgaarden, dorpen). Het totale beeld is nogal diffuus; naast grote, herkenbare en homogene groepen, staan veel rubriceringen die allerlei oorkonden combineren of een zeer concrete aanleiding hadden. Men kon blijkbaar een speciale tabletkoffer aanleggen zodra één bepaalde activiteit een voldoende hoeveelheid oorkonden ging opleveren, die uit praktische overwegingen apart moesten worden gehouden. Sommige categorieën komen alleen in bepaalde plaatsen voor; soortgelijke oorkonden werden soms volgens verschillende criteria gerubriceerd. De alleen uit ‘Lagaš’ bekende „lange tabletten” (vermoedelijk persoonsregisters of overzichten b.v. over een aantal transacties) worden aangeduid naar de hoofdpersoon of personen (soms een official), naar de goederen of materialen (al of niet met vermelding van de personen), naar de plaats van de transacties (al of niet in combinatie met de vorige gegevens), en soms naar de controlerende ambtenaar, die de transactie begeleidde. De uit labels af te leiden indeling diende blijkbaar vooral om documenten snel te kunnen sorteren en gemakkelijk te kunnen opzoeken en vertegenwoordigde geen algemeen geldig ordeningsprincipe. Dat per koffer meestal oorkonden van één heel jaar bewaard werden, wijst erop dat het eerste doel ervan was boekingen, die de basis moesten vormen voor de grote jaar- of maand-overzichten, bij elkaar te houden. Dat zou betekenen dat de koffers een tijdelijke functie hadden, al kan men de gesorteerde dagafschriften daarna, als primair bewijsmateriaal, in de koffers in het archief hebben opgeborgen⁴⁴).

Un.Micr. 76-27.824) met Idem, ‘Inventory of pisan.dub.ba Texts’, in: *Studies in Honor of Tom. B. Jones* (AOAT 203; Neukirchen, 1979), 43-56, voortbouwend op de oudere studie van N. Schneider, ‘Die Urkundenbehälter von Ur III und ihre archivalische Systematik’, *OrNS* 9 (1940), 1-24. Een aantal door Nelson geciteerde, ongepubliceerde etiketten vindt men nu in D. Owen, *Selected Ur III Texts from the Harvard (sic.) Semitic Museum* (Roma, 1982), nos. A-I, R-T, X, CC-DD.

⁴⁴) Uit de vroeg-oudbabylonisch tijd is een etiket bekend, behorend bij een mand of koffer met „ongeldige tabletten; te vernietigen” (gi.pisan im.sar.ra *sihiatum* zi.re.dè; BIN 5, 58). Zie ook M. Civil ‘Les limites de l’information textuelle’, in: *L’Archéologie de l’Iraq* .. (Paris, 1980), 231v., die wijst op de noodzaak van voorafgaande analyse van het eigensoortige, inheemse mesopotamische classificatiesysteem dat in de etiketten zijn weerslag vond.

De kofferlabels zijn het tastbaar resultaat van de pogingen om de enorme hoeveelheid bescheiden, geproduceerd door een bureaucratisch en hiërarchisch georganiseerd beheer over een soms haast industriële productie binnen het kader van een herverdelende economie, te ordenen en te verwerken. Omvangrijke bewegingen van goederen (grondstoffen en producten) en personen moesten worden geregistreerd, besteding van arbeidstijd, materialen en rantsoenen controleerbaar gemaakt (vandaar de omvangrijke maand- en jaaroverzichten), terwijl de cumulatieve gegevens soms als basis moesten dienen door planning (o.a. in de landbouw). De documentatie werd extra groot door het bestaan van een groot aantal, ook lokale, „bureaus”, die voor goederen en diensten soms van elkaar afhankelijk waren, veelvuldig met elkaar in contact stonden, en de daaruit resulterende orders, leverings- en ontvangstbewijzen in hun administratie bewaarden. Daarbij maakten zij gebruik van een schrijfmiddel waarop men later niets kon bijschrijven, zodat van iedere transactie een apart document moest worden opgemaakt op basis waarvan het beheer periodiek overzichten (zoals maand- en jaarrekeningen), bestandsopnamen en balansen vervaardigde⁴⁵).

Voor de noodzakelijke ordening der vele bescheiden maakte men niet slechts gebruik van de genoemde kofferlabels, maar ook van een weloverwogen differentiatie in de formaten der tabletten, exacte datering, het opvallend gebruik van boekhoudkundige vaktermen, en een systematische opstelling der kleitabellen. Die opstelling was blijkbaar chronologisch, zoals Jones statistisch heeft kunnen aantonen: de vóór en na De Sarzecs officiële opgravingen te Girsu door klandestiene tabletzoekers geborgen teksten omvatten meestal materiaal uit een bepaald aantal opeenvolgende jaren. Het zijn blijkbaar happen uit een chronologisch opgesteld archief⁴⁶). Verdere directe gegevens inzake de organisatie der archieven ontbreken helaas. Pogingen de kofferlabels te correleren met de archiefteksten zelf zijn tot dusverre zonder veel succes gebleven. De in de labels genoemde transacties zijn in algemene zin bekend, maar de daarin genoemde personen en ambtenaren spelen vaak geen wezenlijke ambtelijke rol in de grote groepen uit dezelfde plaats en tijd stammende archiefbescheiden⁴⁷). De verklaring hiervoor zal wel gezocht moeten worden in

⁴⁵) Zie T. B. Jones, 'Bookkeeping in Ancient Sumer', *Archaeology* (1956), 16-21; Idem, *op. cit.* (noot 8); T. B. Jones-J. W. Snyder, 'The basic organization at Drehem', in: *Economic Texts from the Third Ur Dynasty* (Minneapolis, 1961), 212v. De restanten van een interessant archief van een atelier (dagafschriften en balans) werden geanalyseerd in D. Loding, *A Craft Archive from Ur* (Diss. Pennsylvania, 1974; Univ. Micr. 75-14.588).

⁴⁶) Jones, *Ass. Stud.* 20, 43v.

⁴⁷) Jones, *ibidem* 52 en 61.

de administratieve procedures en in de rol van beambten op het lagere niveau, wier functie vaak aangeduid wordt door voor ons begrip nogal vage vaktermen⁴⁸). Bij de analyse van deze procedures is prosopografisch onderzoek van groot belang, in combinatie met de bestudering van de zegels der handelende personen, op het tablet als bewijsoorkonde afgerold. Deze zegelafrollingen — in bepaalde gevallen op het tablet zelf, vaak ook op de meestal verloren of in ieder geval van het tablet gescheiden klei-enveloppe — informeren ons over iemands ambtelijk functie (en zo over zijn gedateerde carrière) en in combinatie met het document over de concrete rol die hij speelde: als opdrachtgever (op orders), als leverancier (beheerder van een depôt, atelier, kudde), als ontvanger (van het geleverde), als begeleider of controleur van een transactie of boeking, e.d. Soms blijkt de betrokken zegelaar een ander dan verwacht: een ogenschijnlijk niet bij het gebeuren betrokkene, een verwant van een verantwoordelijk official, een andere employé van de desbetreffende dienst (blijkens de zegelinscripties vaak een klerk of schrijver), die als controleur of accountant (*šatammu*) optreedt⁴⁹).

De geleidelijke groei van ons inzicht in de administrative procedures en boekhoudkundige technieken van de Ur III-periode — het hoogtepunt van de mesopotamische bureaucratie — is van betekenis omdat zij voor latere eeuwen, vooral in Babylonië, een haast normatieve betekenis hebben gehad. Ze werden, ondanks politieke fragmentatie en schaalverkleining, naar vermogen voortgezet. Sumerische boekhoudkundige technieken en vaktermen, soms in het Babylonisch vertaald, bleven, al of niet aangepast, in gebruik, al kenmerkt met name Assyrië zich door een grotere zelfstandigheid (het is niet slechts archeologisch toeval dat daar, zeker in de oudere perioden, geen omvangrijke paleis- en tempelarchieven zijn ontdekt). In Babylonië bleven de bestuurders van paleis of tempel (de laatste met een verminderde economische betekenis en vaak gecontroleerd door het paleis) er behoefte aan gevoelen bewegingen van goederen te registreren en controleerbaar te maken en een uitgebreide

⁴⁸) Zoals „voet (van)”, voor de notie „begeleid door, onder verantwoordelijkheid/controle van”; „in handen van”; „ten overstaan van”, e.d.

⁴⁹) Vgl. voor de zegelpraktijken, P. Steinkeller, 'Seal Practice in the Ur III Period', in: McGuire Gibson-R. D. Biggs (ed.), *Seals and Sealing in the Ancient Near East* (Bibliotheca Mesopotamica 6; Malibu 1977), 41v. D. Owen, *JCS* 24 (1972), 133v. behandelt een interessant geval waarin een „letter-order”, normaliter gestoken in een enveloppe met adres en zegel van de afzender, na opening door de leverancier in een nieuwe, beschreven, door de ontvanger gezegelde enveloppe werd gestoken, en zo als bewijsstuk door de oorspronkelijke geadresseerde werd bewaard. Vgl. voor de rol van de (vaak anonieme) *šatammū*, die ambtelijk zegelen, M. Gallery, *AfO* 27 (1980), 1v.

persoonsadministratie bij te houden. De economie bleef in wezen dezelfde, al groeide de particuliere sector sterk, en nam de economische betekenis der tempels af en was de bureaucratie soms minder groot.

De lange traditie van conscientieuze boekhouding, de klerken bij hun opleiding in de ziel gebrand en voorgedaan, en de aan het hiërarchische systeem inherente plicht tot verantwoording en drang tot contrôle hebben ook toen bij de (door Koldewey „grafomanen” genoemde) Babyloniërs talrijke archieven doen ontstaan. Kan de instelling der klerken verklaren waarom hun omvang zo kon toenemen (het paleisarchief van Mari telt niet minder dan ca. 20.000 teksten) en ze vaak een chronologische diepte hadden van wel een halve eeuw — meer dan nodig lijkt, zeker voor dag-afschriften en goederenadministratie —, de termen „verantwoording” en „controle” doen vragen rijzen van een andere orde. Ze zijn onlangs aan de orde gesteld door Sasson in zijn bijdrage tot de Feestbundel Kraus⁵⁰). Bij een analyse van tekstmateriaal uit het archief van de „tafel des konings” en het keukenarchief van het paleis van Mari kwam hij tot verrassende ontdekkingen. De accuratesse in het boeken van uitgaande hoeveelheden en ingrediënten was niet overmatig groot: er waren veel verschillen tussen de individuele boekingen en de totalen opgemaakt over één of meer dagen; onderlinge vergelijking van de dagboekingen leerde dat sommige daarvan incompleet waren en onjuiste getallen boden. Deze waarnemingen geven Sasson aanleiding tot een aantal vragen inzake de deskundigheid en integriteit der schrijvers, de volledigheid en toegankelijkheid der bescheiden, en vooral de zin van zo’n omvangrijke administratie, vragen die stellig niet alleen aan het materiaal uit Mari gesteld mogen worden.

Bij de opgraving van het paleis van Mari zijn de resten van een aantal soms omvangrijke archieven gevonden: naast de twee reeds genoemde ook het grote archief met de nationale en internationale correspondentie, alsmede archieven van bepaalde ambtenaren of diensten, zoals een douanearchief, met aan schippers op de Eufraat aan de noordgrens van Mari verstrekte inklaringsbewijzen, die ze bij aankomst te Mari blijkbaar moesten inleveren⁵¹). De algehele indruk bij de opgraving was blijkbaar een van wanorde: veel teksten lagen over kamers, gangen en hoven verspreid, een situatie die wel terug gaat op de verwoesting en plundering van het paleis. De veronderstelling dat dit gebrek aan orde en overzicht

⁵⁰) J. M. Sasson, ‘Accounting discrepancies in the Mari nî.GUB [nîG.DU] Texts’, in: *Zikir Sumim* (Festschrift F. R. Kraus; Leiden, 1982), 326v.

⁵¹) Vgl. M. Lurton Burke, ‘Lettres de Numuşda-Nahrari et de trois autres correspondants à Idiniatum’, *Syria* 41 (1964), 67-103, met ARM 13 nos. 58-101.

opzettelijk was en ten doel had de toegang tot belangrijke informatie tot vertrouwde sleutelfiguren te beperken⁵²), klinkt ongeloofwaardig. Enkele interessante brieven laten inderdaad zien dat het uit een archief lichten van koffers met documenten omringd werd door bijzondere veiligheidsmaatregelen. Het moest gebeuren in aanwezigheid van een koninklijke gemachtigde of een lid van de koninklijke familie, in bijzijn van ambtelijke controleurs en een deskundig schrijver of archivaris⁵³). Maar deze gang van zaken, die zeker geen wanorde veronderstelt, geldt niet slechts documenten; vergelijkbare procedures werden gevolgd bij het ophalen van kostbare artikelen, die ook in verzegelde ruimten werden bewaard. De oorkonden in kwestie waren zeer waardevol: grote persoonslijsten, basis voor rantsoenering, bemanning van ateliers, en dienstplicht, met veel moeite opgesteld en reeds oudtijds gebakken⁵⁴).

De conclusies van Sasson en de zojuist genoemde procedures richten wel de aandacht op de centrale figuur van de administratie: de schrijver. Wie oorkonden wilde opstellen, uitzoeken, gebruiken of controleren, moest een deskundig schrijver (en lezer) zijn. Die waren er in de Ur III-tijd bij de honderden, verspreid over vele centra; en wat nog belangrijker is: veel hoge staatsbeambten waren blijkbaar carrièreschrijvers, opgeklimmen tot in het bestuur. Ook in de daarop volgende perioden waren er schrijvers, in het oudbabylonische Sippar zelfs vele tientallen tegelijkertijd. De meeste echter waren gewone klerken en privé-schrijvers; noch zegelinscripties, noch carrièregegevens wijzen uit dat hogere bestuursambtenaren in principe uit hun rangen werden gerecruteerd. Analfabetische bestuurders, waaronder de vorsten zelf, werden blijkbaar in toenemende mate afhankelijk van een klein aantal geletterde sleutelfiguren, zoals Jasim-Sumû te Mari, blijkens zijn zegel „archivaris” en „dienaar van Zimrilim”, één der voornaamste paleisadministrateurs⁵⁵). De capaciteit om op hoger bestuurlijk niveau zelfstandig bescheiden te lezen of te controleren en schriftelijke informatie te verwerken, was beperkt. De vraag is dan ook gewettigd voor wie de minutieuze boekingen en uitvoerige balansen werden opgesteld. Waren ze soms eerder ‘Selbstzweck’ voor conscientieuze klerken, die het boeken niet konden laten en cijfers kloppend wilden maken? Natuurlijk mag men opnieuw niet generaliseren,

⁵²) Geopperd door O. Rouault in ARM 18, p. 250, noot 100.

⁵³) Behandeld door J. M. Sasson in ‘Some Comments on Archive Keeping at Mari’, *Iraq* 34 (1972), 55v.; het betreft ARM 10,12; 82; 13:14; vgl. ARM 18 p. 231v. (waar de lezing *kunukkî šābulūtīm*, „gedroogde zegelingen”, voor 10, 82:18 wordt voorgesteld).

⁵⁴) Vgl. Rouault, ARM 18, 208 over *liginnum/im.gíd.da*, „lang tablet”, in casu persoonsregisters en censuslijsten.

⁵⁵) Vgl. noot 42.

want er waren genoeg documenten en balansen die, ook in de praktijk, wèl controle ontvingen, zoals de administratie der silo's, de productie der ateliers, de personeelsregisters als basis voor dienstplicht en rantsoenen, en de lijsten van heffingen. Maar wie zou de minutieuze keukenboekhouding, opgetast in een aantal kruiken, controleren behalve misschien collega-klerken?

Van grote betekenis voor een paleis waren uiteraard de archieven van de rijkskanselarij. Naast die uit Ebla en Mari zijn vooral die van de assyrische hoofdstad Ninive bekend. Archeologische gegevens over de vondst zijn beperkt, al kunnen de vindplaatsen in algemene zin gelocaliseerd worden. Twee paleizen, beide op de acropolis Kuyunjik, leverden kamers met teksten op: Sanheribs paleis, eerst ook door Assurbanipal gebruikt, en diens eigen in 645 v.C. ingewijde, Noordelijke Paleis, befaamd om zijn reliëfs. Het tekstmateriaal uit beide paleizen, kanselarij-teksten en bibliotheekteksten, is samen met teksten uit de bibliotheek van de Nabûtempel als één groep (de „K-Collectie”) in het British Museum geregistreerd, een nadeel dat enigzins gecompenseerd wordt door de ruime mogelijkheden tot het reconstrueren van tabletten uit stukken en brokken („joins’’) ⁵⁶). Bij de verwoesting van het paleis zijn archieven en bibliotheek (misschien op een boven-étage bewaard) door elkaar geraakt en over de oorspronkelijke ordening is niets bekend, al zijn er enkele bibliotheek-labels en catalogi gevonden. Welke mogelijkheden archiefmatig onderzoek van dit materiaal desondanks biedt, blijkt uit een recente analyse van de Assyrische koningscorrespondentie door Parpola. Hij komt tot interessante conclusies over de herkomst en spreiding over de tijd, over de oorzaken van niet toevallige lacunes, over het gebruik van Babylonisch en kleitablet of Aramees en papyrus, en over de invloed die de persoonlijkheid der verschillende koningen, soms indirect, uitoefende op de samenstelling van de archieven ⁵⁷).

Een belangrijke vraag is of paleisarchieven, behalve kanselarijstukken, ook oorkonden van privé-personen bevatten en zo ja, waarom. Inderdaad zijn bij opgravingen in de paleizen van Mari, Ugarit, Kalach en Ninive zulke oorkonden aan het licht gekomen. Over dit verschijnsel vindt men, vooral in de oudere literatuur, bouite uitspraken. Privé-personen zouden hun bescheiden in paleis (of tempel) ter bewaring hebben gedepo-

⁵⁶) Vgl. korthedshalve het 'Preface' van R. D. Barnett in E. Leichty, *A Bibliography of the Cuneiform Tablets of the Kuyunjik Collection in the British Museum* (London, 1964).

⁵⁷) S. Parpola, 'Assyrian Royal inscriptions and Neo-Assyrian Letters', in: F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in literary, ideological, and historical analysis* (Oriens Antiqui Collectio 17; Roma, 1981), 117-142.

neerd; de staat zou burgers verplicht hebben tot registratie van hun rechtshandelingen via in het paleis te deponeren akten; paleis en tempel zouden kadasters hebben bijgehouden i.v.m. belastingen of dienstplicht; beide zouden procesprotocollen hebben bewaard ter registratie van vonnissen, wellicht ook als documentatie voor rechtsgeleerden, zoals schrijvers van codices.

De vragen op dit gebied zijn niet eenvoudig te beantwoorden, al is duidelijk dat bepaalde opvattingen achterhaald zijn. Het deponeren van oorkonden in tempels, dat misschien in zeer late perioden voorkwam bij personen die met de tempel geliëerd waren, is ongebruikelijk. Ten onrechte heeft men vroeger de woningen van een soort begijnen in Sippar als onderdeel van de tempel van Šamaš beschouwd, en hun privé-archieven daar gesitueerd⁵⁸). Een foute etymologie was er debet aan dat het symbolische wapen van Šamaš, de zaag, waarmee of waarbij geschillen over grond werden beslecht, is aangezien voor het kadaster van de Šamaštempel⁵⁹). In het algemeen geldt dat verplichte registratie van transacties vòòr de seleucidische periode wel niet voorkwam; instituties als het *archeion* of *dèmosion* der Griekse *poleis*, met een verplichte registratuur of *anagrafè*, zijn onbekend⁶⁰).

De aanwezigheid van ogenschijnlijk particuliere rechtsoorkonden in paleizen laat diverse verklaringen toe. In bepaalde situaties en perioden was de controle van de staat op rechtshandelingen van onderdanen vrij groot, vooral als die onroerend goed betroffen. In de Late Bronstijd — die zich in het algemeen kenmerkte door een meer „feodale” structuur en toenemende invloed van het paleis — werden in Ugarit b.v. veel contracten gesloten „voor de koning”, d.w.z. met officiële bekrachtiging, waarvan akten in het paleis zijn teruggevonden⁶¹). Of de betrokken personen zelf ook een exemplaar van zo'n akte ontvingen voor hun privé-

⁵⁸) Men vindt deze opvatting o.a. bij M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts* (VAB 5; Leipzig, 1913), p. xxii., waarbij ook het argument gebruikt wordt dat rechtshandelingen zich in de regel in het tempeldomein afspelen. De tempelarchieven zouden voor latere controle één exemplaar van de steeds in tweevoud opgemaakte akten hebben bewaard. Ook R. Harris, *JESHO* 6 (1953), 153v. spreekt i.v.m. CT 6, 6:25 nog van „the cloister's function of keeping records of the transactions of the *nadītu*'s” ... en „safekeeping of the deeds of their inhabitants, probably in its administrative building”. De tekst spreekt echter van eigendomsbewijzen die zich „in het *gagūm* bij A ... onze zuster bevonden”, d.w.z. in haar huis dat zich in het *gagūm* bevond.

⁵⁹) Schorr, *loc. cit.* (noot 58) en p. 349; het woord *šaššārum*, „zaag”, werd etymologisch verbonden met het latere Hebreeuwse woord *šāšar*, een rode kleur of verf, waaruit men concludeerde tot het bestaan van een plattegrond getekend met rode verf.

⁶⁰) Vgl. de lit. van noot 6.

⁶¹) Vgl. J. Nougayrol in PRU III p. 23v.

arcief is onbekend; paleisarchieven en privé-archieven overlappen elkaar qua tijd en personen amper. T. a. v. de situatie in de nieuwassyrische tijd constateert Postgate, die dit punt voor vondsten in de paleizen van Ninive en Kalach aan de orde stelde, dat we meestal moeten aannemen òf dat de hoofdpersonen in de akten toch ambtelijk handelden, òf dat delen van privé-archieven van ambtenaren in hun paleisbureaus werden bewaard. Vaak zijn er z.i. „geen formele middelen om ambtelijke en particuliere transacties van een assyrische official te onderscheiden” en zijn we aangewezen op indirecte aanwijzingen en bewijsvoering⁶²).

Vormen van staatsbemoeyenis met rechtshandelingen kennen we o. a. uit Ešnunna en Assur. In het vroeg-oudbabylonische Ešnunna werd een unieke groep koopakten van velden en huizen aangetroffen. Ook als de koper en verkoper privé-persoon waren werd het tablet, vóór en na het beschrijven, gezegeld door een koninklijk kadaster-ambtenaar. De voor koopakten normale garantieclausules ontbreken — de kroon garandeert blijkbaar —, getuigen en verkoper gebruiken nooit een rolzegel, en de akten werden in het paleis bewaard⁶³). Uit dit verschijnsel zijn wel verstrekkende conclusies getrokken, zoals dat de burgers van Ešnunna geen rolzegels mochten bezitten, en dat aankopen van onroerend goed in het paleis geregistreerd moesten worden⁶⁴). Maar we moeten eerst weten welke personen en landerijen het hier betreft. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het gaat om een algemene paleispolitiek, die alle grond en alle burgers betrof.

Een wettelijke bepaling uit de middelassyrische periode (Tablet B, § 6) schrijft voor dat bij aankoop van onroerend goed door een burger van Assur deze zijn plannen binnen één maand driemaal door de stadsomroeper moet laten afkondigen. Als geen rechthebbende zich gemeld heeft en het te kopen goed dus „vrij” is, kan de koop doorgaan, nadat een staatsambtenaar het heeft opgemeten; dan wordt „ten overstaan van de koning” de definitieve koopakte opgesteld. Hier blijkt dat de staat zich tot taak stelde de randvoorwaarden — vrijdom van claims, juiste maten, zorgvuldige protocollering — te garanderen. Door een breuk in de wetstekst is helaas niet bekend wat met het in drievoud opgemaakte pro-

⁶²) Postgate, *Iraq* 32 (1970), 35: „there is no formal way in which the private and public transactions of an Assyrian official can be distinguished, and hence only indirect means can be used to decide one way or the other”. Vgl. zijn beschouwingen in *The Governor's Palace Archive* (CTN II; London, 1973), 12v. Er is geen reden om met Posner, *Archives* ... (noot 6), 40, aan te nemen dat de *rab alāni* fungeerde als „chief land registrar”.

⁶³) Vgl. R. M. Whiting, ‘Sealing Practices on House and Land Sale Documents at Ešnunna in the Isin-Larsa Period’, in: *Seals and Sealing*. (zie noot 49), 67v.

⁶⁴) J. D. Muhly, *JAOS* 101 (1981), 401.

tocol van de proclamaties gebeurde, al is uit een losse tekst bekend dat zulke protocollen bewaard werden. Maar dat betekent niet dat de koopakten door staatsambtenaren voor een stadsgrondboek werden geschreven; tekstgegevens maken duidelijk dat die het bezit werden van de nieuwe particuliere eigenaar, en in het paleis zijn ze niet gevonden⁶⁵).

De controle door het paleis, waarvan we in de kanselarij de neerslag kunnen vinden, betreft ook de onderdanen zelf. Van oudsher kennen we personeels- en censuslijsten, die de basis vormden voor uitdelen van rantsoenen, voor corvée en dienstplicht, voor landtoewijzing, e.d. Uit Mari kennen we deze enorme documenten zelf en teksten maken er gewag van in verschillende context⁶⁶). Ze waren een belangrijk middel tot bestuurlijke controle. Ook grondbezit kon worden geregistreerd en we vinden in de paleisadministraties dan ook de oudste vormen van kadasters of grondboeken, al werden deze zeker niet alleen om fiscale redenen opgesteld, en betroffen ze ook niet àlle grondbezit of een gehele bevolking. Ze hadden betrekking op speciale groepen, die meer dan onderdaan alleen waren: dienstplichtigen, staatspachters, leenmannen e.d. Hammurabi beschikte in Babylon over een register van alle landtoewijzingen aan dienstplichtigen, dat bij onenigheden of herziening kon worden geraadpleegd. Het was vermoedelijk eerder een complete serie „toewijzingsoorkonden”, dan een register daarvan in lijstvorm⁶⁷). Het paleis in Ninive beschikte over minstens twee lijstvormige registers, waarin landerijen en dorpen, met bewoners en personeel, in het district Harran stonden geregistreerd. Nieuwer onderzoek heeft waarschijnlijk gemaakt dat deze census, door de eerste uitgever *An Assyrian Doomsdaybook* genoemd, een lijst was van landgoederen die immuniteiten genoten, zoals we die kennen uit de koninklijke landschenkingsoorkonden. De census heeft dus betrekking op een deel van de grond, en men mag zich het platteland dus niet voorstellen als geheel overdekt met de latifundia der Assyrische rijksgroten, bewerkt door horige bewoners⁶⁸).

Volgens de archivalieken zou de registratuur vooral begonnen zijn bij de administraties van de rechtspraak. Bewijzen voor die stelling in Mesopotamië zijn schaars, al komen, vooral uit jongere paleizen, procesprotocollen, die erop wijzen dat de centrale overheid in ieder geval

⁶⁵) Vgl. de verbeterde interpretatie van deze bepaling door J. N. Postgate in *BSOAS* 34 (1971), 514v. met 34 (1970), 388v.; vgl. idem in *Studies Diakonoff* (noot 24), 308v.

⁶⁶) Vgl. de lit. van noot 53

⁶⁷) Vgl. F. R. Kraus, in P. Garelli (ed.), *Le Palais et la Royauté* (Paris, 1974), 260.

⁶⁸) Zie F. M. Fales, *Censimenti e catasti di epoca neo-assira* (Roma, 1973), met de belangrijke besprekingen door J. N. Postgate, *JESHO* 17 (1974), 225v. en S. Parpola, *ZA* 64 (1975), 96v.

geïnformeerd werd over bepaalde vonnissen. Dat is begrijpelijk, als de invloed van het paleis via centraal aangewezen rechters en publieke straffen — met aan het paleis te betalen boetes of dwangarbeid voor de kroon — toeneemt. Het normale beeld, vooral in de oudere perioden, is echter een systeem waarbij de protocollen van de vonnissen, vooral door lokale rechters geveld, met de daarbij behorende bewijsoorkonden, in bezit komen van de winnaar van een proces, die ze zorgvuldig in zijn archief bewaart⁶⁹). Van afschriften in het paleis bewaard is, behalve in Ugarit, waar de situatie blijkbaar anders lag, niets bekend. Een interessante uitzondering vormt alleen een in Girsu gevonden archief van rechtspraak, dat ruim 200 teksten bevatte met korte protocollen van vonnissen en van voor de rechters gesloten contracten (di.til.la's, „afgesloten rechtzaken’’). Het werd waarschijnlijk door de provinciale administratie bewaard en was blijkens kofferlabels geordend naar rechters en jaren. De functie van dit archief is niet duidelijk. De korte protocollen zijn niet informatief genoeg inzake procedures en bewijsvoering om voor rechtsgeleerden bedoeld te zijn geweest. Misschien vormde het geheel een chronologisch, ambtelijk register van behandelde zaken ten dienste van rechters en gerechtelijke commissarissen (*maškim*). Het kon b.v. dienen als geheugensteun wanneer ze in heropende zaken opnieuw als ambtelijke getuigen of scheidsrechters moeten optreden⁷⁰). Hoe dan ook, dit unieke archief laat zien dat we voorzichtig moeten zijn met het formuleren van regels over wat we aan archiefmateriaal wèl en niet mogen verwachten. Ook al zijn de algemene lijnen duidelijk, interessante uitzonderingen doen zich voor, die soms slechts hypothetisch te verklaren zijn.

Een bonte verscheidenheid aan documenten treffen we tenslotte ook aan in de vele particuliere archieven, reeds in het 3e millennium v.C. be-

⁶⁹) Veel zogenaamde ‘procesprotocollen’ zijn in feite beëdigde verklaringen waarin de afgewezen partij belooft geen aanspraken meer te zullen maken (*tuppi la ragāmim*); dergelijke oorkonden, die ook het verloop van het proces kunnen beschrijven alsmede het rechterlijk vonnis, zijn in feite een soort eigendomsbewijzen. Vgl. J. G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung und die Streitbeendigung im altbabylonischen Prozessrechte* (Leipzig, 1922), 39v. en R. Veenker, *HUCA* 45 (1975), 1-16.

⁷⁰) Standaardeditie der di.til.la's is A. Falkenstein, *Die Neusumerischen Gerichtsurkunden* I-III (München, 1956-57); vgl. ook F. R. Kraus, *BiOr* 15 (1958), 70-84. Dat het om een ambtelijk archief gaat blijkt uit het feit dat er tabletten zijn waarop een aantal di.til.la's zijn vastgelegd, meestal wel rechtzaken op één dag door één bepaalde rechter behandeld (Falkenstein, I, p. 8). Het bestaan van een tiental etiketten van koffers met *ditilla's* wijst eveneens op bewaring en ordening (volgens verschillende principes; vgl. Nelson, *op. cit.* [noot 43, begin], 5v., die daaruit conclusies poogt te trekken inzake behandelingsprocedures). Falkenstein (I, 18, b) vermeldt ook het bestaan van gezegelde klei-bullae, z.i. gebruikt voor het „plombieren’’ van *pisan.dub.ba's*. Vgl. ook E. Sollberger, *FS Kramer* (AO-AT 25, 1976), 440, over de functie der protocollen.

kend, maar tot volle ontwikkeling gekomen sinds de oudbabylonische en oudassyrische tijd. Naast kleine dossiers van personen met een beperkt bezit kennen we omvangrijke archieven van beroepsmatig gespecialiseerde families. Ze bevatten zowel oude akten als actuele documentatie. De chronologische diepte t.a.v. eerstgenoemde oorkonden is soms verrassend groot. Ur-Utu's archief bevatte bijna 200 jaar oude eigendomsbewijzen, en een zelfde periode wordt bestreken door de archieven van het nieuwbabylonische handelshuis Egibi uit Babylon (7e-5e eeuw v.C.). Veel archieven beslaan vier of vijf generaties, en in processen wordt soms op zeer oude akten teruggegrepen⁷¹).

De kern van ieder familiearchief vormden de vitale eigendomsbewijzen, koopakten, schenkingen, erfdelingen, en voorts teksten als adoptie- of vrijlatingsoorkonden en huwelijkscontracten, die rechten op bezit kunnen impliceren. Ook vindt men daaronder oorkonden waarin een rechtbank aangevochten rechten bevestigt of beëdigde verklaringen waarin de verliezende partij zijn aanspraken opgeeft.

Een mooi voorbeeld van een privé-archief van deze aard is het fonds van Šilli-Ištar uit Kutalla, onlangs voorbeeldig bewerkt⁷²). Bij de dreigende ondergang van zijn stad had hij rond 1738 v.C. zijn belangrijke akten in een rietmat gewikkeld en onder tichels weggeborgen, om er nooit meer bij te komen. Ook uit dit archief blijkt weer dat de zg. retroakten — oorkonden die eigendom, rechten en bezitsverwerving van vorige eigenaars nauwkeurig documenteerden — bij verwerving van bezit mee werden overgedragen. Er zijn processen bekend om deze ontbrekende retro-akten gevoerd⁷³). Eigendom kon weliswaar door mondelinge ge-

⁷¹) Vgl. de analyse van het archief van de nazaten van Ili-amranni, uit Dilbat, door M. J. Desroches, *Aspects of the Structure of Dilbat during the Old Babylonian Period* (Diss UCLA; Univ. Micr. 78-20207) 235v. (Sumu-abum tot Samsu-iluna). YOS 13,96 is het protocol van een proces gevoerd onder Samsu-ditana, waarin verwezen wordt naar een koopcontract (met nauwkeurige grensomschrijving) uit Sin-muballišs 20e jaar, d.w.z. meer dan 170 jaar eerder.

⁷²) D. Charpin, *Archives familiales et propriété privée en Babylonie Ancienne. Étude des documents de „Tell Sifr“* (Genève-Paris, 1980).

⁷³) De belangrijkste categorie vormen de *tuppāt ummātim* (u *serdē/šurdē*), die de oorspronkelijk bezitsverwerving, met nauwkeurige grensomschrijving, (en latere overgang in andersmans bezit) documenteren. Ze werden uitvoerig besproken door C. Wilcke, *Zikir Šumim* (FS Kraus; Leiden, 1982), 450v., spec. 466v. en 478v., die onderscheidt tussen een ruimer en een enger gebruik van de term (vertaling „Ursprungsurkunden“). In het eerste geval omvat de term oorkonden over erfdeling, koop, en vererving; in het tweede wordt de term gebruikt naast en in onderscheiding van oorkonden betreffende vererving en opgave van claims (zie noot 69) en duidt hij speciaal de oorkonde betreffende de afmetingen en grenzen van onroerend goed aan; „sie hat also ähnliche Funktionen wie heute ein Grundbucheintrag“ (481).

tuigen overtuigend worden bewezen, maar vooral voor oudere rechten was oorkondelijk bewijs zeer doeltreffend. Dergelijke akten — en dat geldt ook van schuldbekentenissen — in andermans bezit vormen een bedreiging die ongedaan gemaakt moet worden. Voor bezit dat van oudsher in de familie was ontbrak meestal geschreven documentatie, afgezien van erfdelingscontracten. Bij uiteindelijke opdeling van aanvaankelijk gemeenschappelijk eigendom moesten de eigendomsbewijzen verdeeld of herschreven worden. Uit Nuzi is een geval bekend waarbij door de oudste broer bewaarde akten, na onmin tussen de broers, werden gedeeld. De door de jongere broers opgevraagde bescheiden werden afgestaan tegen ontvangsbewijzen, die in het archief van de oudste broer werden aangetroffen⁷⁴).

Een ongeschoond archief bevat in principe alle teksten in een huis aanwezig toen het opgegeven werd. Dus akten, brieven en documenten over de activiteiten van een familie, zoals schuldbekentenissen, kwitanties, contracten betreffende land, personen, roerend goed e.d. Brieven vormen sinds het begin van het 2e millennium een vast bestanddeel van veel privé-archieven, bewaard om redenen die niet principieel zullen verschillen van die waarom wij brieven bewaren. Juist voor brieven is de archiefsamenhang essentieel; hun zeer gedetailleerde informatie is los van de context vaak moeilijk bruikbaar, en het is daarom jammer dat het merendeel der oudbabylonische particuliere brieven uit klandestiene opgravingen stamt. Brieven zijn niet gedateerd en vermelden veel eigennamen zonder patronymica, waardoor de personen moeilijk te identificeren zijn. Nadelig is dat brieven aan hogergeplaatsten (inclusief vorsten) vaak een eerbiedige aanspraak als „mijn heer”, „mijn chef” bezigen, waarbij de eigennaam verdwijnt, wat ons laat gissen wie achter deze aanduiding schuil gaat. Een systematische analyse van de conventies t.a.v. adres (aanspraak) en groetformules zou hier misschien verder kunnen helpen. Het valt in ieder geval op dat de meeste brieven aan de opperklaagpriester Ur-Utu te ed-Dēr gericht, hem op dezelfde wijze aanspreken en uitvoerig groeten⁷⁵).

⁷⁴) M. P. Maidman, 'A Nuzi Private Archive: Morphological Considerations', in: *Assur* 1 (1979), 179-186, spec. 184v. *Ibidem* 182v., met noot 13, vindt men belangwekkende beschouwingen over de aanwezigheid in een archief van „old accounts” en „background texts”, alsmede „records of real estate litigation”.

⁷⁵) Vgl. de brieven uitgegeven in de dissertatie van K. van Lerberghe (noot 14). De groetformules zijn met name in de latere OB periode zeer uitvoerig en gevarieerd. In de studie van E. Salonen, *Die Gruss- und Höflichkeitsformeln in Babylonisch-Assyrischen Briefen* (Studia Orientalia 38, 1967) is geen poging gedaan vorm en inhoud van de groetformules uit die periode te correleren met rang of status van afzender en geadresseerde. Een dergelijk onderzoek kan slechts op basis van archieven, die essentiële informatie over de perso-

De betekenis van brief-archieven is vooral duidelijk geworden door het onderzoek op het gebied van het Oudassyrisch. Het adres geeft daar steeds eigennamen, en hun volgorde laat het rangverschil uitkomen⁷⁶). We kennen omvangrijke correspondenties van één persoon, waarbij bepaalde affaires uit een reeks brieven belicht kunnen worden, alleen vergelijkbaar met de informatiedichtheid t.a.v. bepaalde politieke gebeurtenissen in de Mari-correspondentie. De oudassyrische brieven werden wel bewaard omdat zij voor het verloop van de handel belangrijke, soms ingewikkelde informatie bevatten, die constant tussen Assur en de koloniën in Anatolië schriftelijk moest worden uitgewisseld. Deze functie was er blijkbaar ook de reden van dat van bepaalde brieven, soms gericht aan meer personen, diverse exemplaren werden gemaakt, en dat van belangrijke uitgaande correspondentie soms duplicaten werden bewaard. De conventies op dit punt, ook in veel latere archieven selectief toegepast, vereisen nader onderzoek.

Hoe complex de samenstelling van een fonds kan zijn leert een zeer uitvoerige oudassyrische procesoorkonde, het verslag van een rechtzaak aangespannen i.v.m. het illegaal openen en leeghalen van een archief. Het fonds in kwestie bevatte, in verschillende koffers (*tamalakkum*) verpakt en verzegeld, ook oorkonden door collega's aan de persoon in kwestie toevertrouwd of overgedaan, schuldbekentenissen aan toonder — die als waardepapier overdraagbaar waren en als onderpand gegeven of genomen konden worden — en indirecte betalingsbewijzen⁷⁷). Het zal duidelijk zijn dat dergelijke bescheiden, en de vele memoranda in de „ik-vorm”, los van hun archiefsamenhang een groot deel van hun informatieve waarde verliezen. Het is jammer dat tot dusverre nog geen van de grotere, sinds 1948 regulier opgegraven oudassyrische archieven is uitgegeven, zodat het aan een model ontbreekt.

nen in kwestie bevatten, met enig succes ondernomen worden. Zie voor het onderscheiden gebruik van godennamen in deze groetformules R. Frankena in: *Hand. 26e Ned. Filologencongres* (Groningen, 1960), 224.

⁷⁶ M. T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies* (Copenhagen, 1976), 125v.; Idem, *op. cit.* (noot 24), 221-224, toegepast op de correspondentie van Imdilum. Vgl. echter H. Hirsch, 'Über den Briefbeginn in der Korrespondenz der altassyrischen Kaufleute', in: R. G. Stiegner (ed.), *Al-Hudhud. Festschrift Mari Höfner* (Graz, 1981), 79-93, die ook andere aspecten in geding brengt (antwoord op ontvangen brief; zakelijk versus meer persoonlijk; opdracht of verzoek, e.d.; „ein deutlich nuanciertes Anredesystem”).

⁷⁷ Het is een nog ongepubliceerd procesprotocol in het Metropolitan Museum te New York (Met 5A/B), waarvan de transcriptie mij door M. T. Larsen ter beschikking werd gesteld.

Een vergelijkende studie van particuliere archieven — na moeizame reconstructie uit verspreide documenten — kan inzicht verschaffen in belangrijke sociale en economische verschijnselen, in het wel en wee van families, die blijkens hun archieven een niet onbelangrijke plaats in de samenleving innamen. Uit zulke archieven kan men soms ook iets aflezen van de gevolgen die overheidsmaatregelen, in decreten en procedures vastgelegd, in feite voor de onderdanen betekenden⁷⁸). Ze vormen zo belangrijke bouwstenen voor de reconstructie van de geschiedenis.

Klandestiene opgravers en tablettenhandelaars, maar ook officiële archeologen en filologen, hebben in het verleden — en laten we hopen dat het een verleden is — de studie van spijkerschriftarchieven vaak bemoeilijkt. Ook officieel opgegraven archieven zijn niet altijd naar vindplaats en samenhang nauwkeurig of volledig geregistreerd; vondstnummers zijn verloren gegaan of onbruikbaar geworden door inconsequente hernummering van gebouwen of vertrekken; essentiële gegevens zijn, soms door de dood van de opgravers, verloren gegaan. Informatie over achtereenvolgende vloerniveau met tabletten, instortingen van hogere étages, en vondstomstandigheden is soms onduidelijk. De al of niet officiële verdeling van vondsten over landen en musea heeft archieven verbrokkeld, waardoor samenhangende bestudering moeilijk, tijdrovend en kostbaar is. Door menselijke beperktheden, door het claimen van vondsten, en door nationalisme zijn en worden belangrijke archieven ontoegankelijk gemaakt voor aangewezen onderzoekers. Filologen hebben archieven uitgegeven zonder vindplaatsen te vermelden of samenhangen te erkennen, volgens een strikt „littéraire” ordening naar teksttypen, onderwerpen of data, zonder „respect voor het fonds”. Selecties en combinaties hebben geresulteerd in tekstedities, waarbij archiefsamenhangen onnodig werden doorbroken of genegeerd. Zegelafrollingen, voor archiefonderzoek van groot gewicht, zijn soms weggelaten, soms los van de bijbehorende teksten enkel als uitingen van kunstzinnigheid uitgegeven. Omvangrijke edities en studies vallen met de deur in huis, zonder voorafgaande bronnenanalyse naar herkomst, samenhang en representativiteit.

Het is verheugend dat de betekenis van archiefstudie in de Assyriologie steeds meer erkend wordt en dat door systematisch onderzoek en prosopografische studie oude „zonden” soms ten dele nog goedgeemaakt kunnen worden. Analyse van archieven kan verrassende resultaten opleve-

⁷⁸) Vgl. D. Charpin, *op. cit.* (noot 72), 28-34, voor de consequenties van een koninklijke edict (*mīšarum*) op lokaal niveau.

ren, op alle niveaus van de Assyriologie. Het mesopotamische bronnenmateriaal bevat nu eenmaal zeer weinig beschrijvende, interpreterende teksten, die historisch gegroeide structuren verklaren. Veel vragen kunnen slechts vanuit de studie der archieven beantwoord of althans belicht worden, zoals de relatie tussen paleis en tempel, de structuur van het grondbezit, de slavernij en de dienstplicht. Uit archieven kunnen we statistische gegevens halen over landbouwopbrengsten, kudde, prijzen en aspecten van de demografie. Ze verschaffen ons inzicht in de lokale, soms slecht gecorreleerde kalenders, in de opeenvolging der cultische gebeurtenissen, in het systeem van schrikkeljaren, en in maten en gewichten. Ook de archeoloog kunnen ze helpen en dat niet slechts bij het dateren van zijn vondsten of bij het duiden van de functie van een gebouw of het identificeren van zijn eigenaar⁷⁹).

De resultaten van recent onderzoek stemmen hoopvol en de perspectieven zijn, althans wat het tekstmateriaal betreft, niet ongunstig. De bodem bevat, zoals Ebla toonde, nog veel belangrijk materiaal en ook de collecties der musea zijn nog lang niet uitgeput. De voortgang van het onderzoek hangt af van de toegang tot dergelijk materiaal en van de financiering van de 'archieff-research' die soms zeer tijdrovend is. De spijkerschriftarchieven zijn, zoals gezegd, door de gebruikers meestal niet aangelegd om historisch waardevolle bronnen op te bergen; ze dienden voor gebruik. Millennia later opgegraven bezitten ze voor ons wel degelijk historische waarde, door hun innerlijke samenhang, massaliteit en het ontbreken van selectie. Wij moeten ze dan ook gebruiken om een beschaving te reconstrueren die, indirect, ook aan de onze ten grondslag ligt en die op haar wijze probeerde een geordende samenleving in stand te houden door oplossingen te vinden voor politieke, sociale en economische problemen die, bij alle verschil, door ons herkend kunnen worden. Daar heeft het kleine aantal Assyriologen handen vol werk aan; ook de leidse vakgroep wil daarvan een deel voor zijn rekening nemen.

⁷⁹) Een fraai voorbeeld is het kleine OB familie-archief uit Nippur, door E. T. Stone bestudeerd in haar artikel 'Texts, Architecture and Ethnographic Analogy: Patterns of Residence in Old Babylonian Nippur', in: *Iraq* 43 (1981), 19-34. Vgl. ook McGuire Gibson, 'Current Research at Nippur. Ecological, Anthropological and Documentary Interplay', in: *L'Archéologie de l'Iraq ...* (Paris, 1980), 194v.

DE MOORD OP SANHERIB

Sanherib, koning van Assyrië (704-681 v. Chr.), had bij zijn vijanden een slechte naam: de Babyloniërs (aldus Nabonidus) haatten hem, omdat hij hun stad grondig had verwoest, en de Judeërs herinnerden zich met schrik zijn belegering van Jeruzalem. Met een zekere tevredenheid berichten hun kronieken, dat hij door zijn eigen zoon (of: zonen) werd vermoord. In het Oude Testament lezen we dienaangaande: „Eens, toen hij zich neerboog in de tempel van zijn god Nisroch, doodden zijn zonen, Adrammelech en Sarezer, hem met het zwaard; doch zij ontkwamen naar het land Ararat. Zijn zoon Esarhaddon werd koning in zijn plaats” (2 Koningen 19:37 = Jesaja 37:38).

Deze passage, gesteund door een paar gegevens uit Griekse teksten, is in de bijbel één van de weinige, die gedétailleerd over de Assyrische geschiedenis spreken en men heeft zich ingespannen hier iets van terug te vinden in de spijkerschriftteksten. En inderdaad, Assurbanipal, kleinzoon van Sanherib, bericht ervan en beschrijft hoe hij alsnog wraak nam op de moordenaars. Esarhaddon, die dit alles direct aanging, zwijgt over de moord, maar gaat wel uitgebreid op deze revolutionaire tijd in: hijzelf had zich moeten verbergen, ver van de stad¹). De ‘Babylonische Kroniek’ zegt dat de moord op de twintigste van de maand Tebet plaats greep.

Toch blijft er een aantal problemen over. Hóe werd Sanherib vermoord? Door het zwaard, zegt de bijbel. Door een groot beeld (*aladlammû*, „stierkolos”) op hem te gooien, zegt Assurbanipal misschien²). Wie zijn die moordenaars Adrammelech en Sarezer? Vooral deze vraag heeft de geesten bezig gehouden.

In een briljante voordracht heeft de finse geleerde Simo Parpola duidelijk gemaakt wie de moordenaar geweest is³). We zullen zijn oplossing van de moord hier kort weergeven.

Kunnen we die „Adrammelech” van de bijbel terugvinden in de Assyrische bronnen? Ja; sinds kort kan dat: we weten nu, dat de Assyriërs een godin kenden, die Mulliššu heette, maar dat deze naam op cryptische

¹) Zie de vertalingen in *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (1969³), 288-290.

²) Zo A. L. Oppenheim in *ANET* (Prisma A, IV 70-73); anders B. Landsberger en Th. Bauer in *ZA* 37 (1927), 220 en *ZA* 42 (1934), 180-181.

³) S. Parpola, ‘The murderer of Sennacherib’, verschenen in de bundel *Death in Mesopotamia* (= Mesopotamia 8) (1980), 171-182.

wijze geschreven werd als ^dNIN.LÍL⁴). De eerste moordenaar zal wel zoiets als Adra-Mulišši geheten hebben; hij was een zoon van Sanherib en inderdaad kennen we uit de Assyrische teksten een prins met die naam, geschreven Arad-^dNIN.LÍL. Men had al eerder in hem de moordenaar vermoed, maar juist het element NIN.LÍL in de naam was niet te verzoenen met „melech”. Nu kan dat wel: de hebreeuwse schrijver „verbeterde” *mlš* (= NIN.LÍL) in het hem bekende *mlk*.

Parpola heeft een brieffragment uit Esarhaddon's tijd (ABL 1091) onderkend als „bewijsstuk” voor de moord. Daarin is eerst sprake van een „verbond van opstand” (*adē ša sīhi*), dus een samenzwering, dat iemand aan de koning wilde onthullen. Maar men kan tot een Assyrische koning alleen met gedekten hoofde naderen en de man wordt een kleed om het hoofd gelegd. Dan verklaart hij: „Uw zoon Arad-mulišši zal U doden!” De man wordt het kleed afgenomen en wie ziet hij? Niet Koning Sanherib, maar Arad-Mulišši! Hij wordt dan ondervraagd en ter dood gebracht. De samenzwering kan doorgaan en zal slagen.

In deze brief uit latere tijd wordt dit incident ter sprake gebracht om twee hoge ambtenaren uit Sanherib's tijd, die nog steeds in functie zijn, van deze samenzwering te beschuldigen.

Eigenlijk was Arad-Mulišši ook de aangewezen man geweest, om Sanherib op te volgen. Maar reeds tijdens zijn leven had Sanherib een andere zoon, Esarhaddon, aangewezen als troonopvolger — men ziet hierachter wel de krachtige invloed van Esarhaddon's moeder Naqīa. Rondom de oudere zoon Arad-Mulišši schijnt zich een sterke oppositie tegen Sanherib en Esarhaddon gebundeld te hebben, die leidde tot de moord op Sanherib. Wie de tweede moordenaar van Sanherib was, weten we niet. We kennen in elk geval geen zoon van deze koning, die zoiets als Sarezzer heette⁵).

M. STOL

⁴) Parpola, p. 177; St. Dalley, *RA* 73 (1979), 177-178; en anderen. Nu begrijpen we ook wie de „Assyrische Afrodite”, Μούριτα is bij Herodotus, I 131, 199.

⁵) Ook de god „Nisroch” in het Oude Testament blijft een raadsel. W. von Soden, artikel „Nimrod”, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* IV (1960³), kolom 1497, meent dat met de god Nisroch de babylonische god Ninurta bedoeld is.

BOEKENNIEUWS

Van de Engelstalige Israelische serie *Qedem* werden weer twee nieuwe delen ontvangen. Deel XII: Amihai Mazar, *Excavations at Tel Qasile*, vol. I 'The Philistine Sanctuary: architecture and cult objects' (Jerusalem 1980, 135 blz., 47 figs, 40 pls, geb. \$ 20,00). En deel XIII: Ehud Netzer, *Greater Herodium* (Jerusalem 1981, viii + 148 blz., 139 foto's en tekeningen, 13 bladen met ceramiektekeningen, geb. \$ 20,00).

De uitvoering van de *Qedem*-reeks is al eerder in dit blad geprezen en ook deze beide nieuwste delen zetten die goede traditie voort. En bijkomend voordeel van deze twee delen is dat zij beide betrekking hebben op opgravingen die voor een normale toerist heel gemakkelijk te bezoeken zijn. *Tel Qasile* ligt vlak buiten Tel Aviv aan de Yarkon en maakt deel uit van het complex van het Museum Ha'arets. Het *Herodium* wordt door veel toeristen bezocht samen met een bezoek aan Bethlehem.

Aan deze beide delen kleeft overigens ook eenzelfde bezwaar, het zijn nl. allebei deelpublikaties van opgravingen die of nog lang niet voltooid zijn, of nog verder gepubliceerd moeten worden.

Tell Qasile

De opgravingen op *Tell Qasile* hadden plaats in 1949-50, 1959, 1962-63 en van 1971-74. De laatste vier campagnes o.l.v. A. Mazar. De tekst van het rapport dat nu voor ons ligt werd voor het grootste deel geschreven vlak na 1974. Zo werd voetnoot 2 bij hoofdstuk IX geformuleerd vóór het verschijnen van de tweede druk van het *Biblisches Reallexikon* in 1977.

Mazar geeft voor Tel *Qasile* het volgende chronologische overzicht:

- Stratum XIIB Eerste schamele resten van een Philistijnse nederzetting, ca. 1150 v. Chr.
- XII Eerste Philistijnse stad 1150-1100 v. Chr.
- XI Tweede stad 1100-1050 v. Chr.
- X Derde stad 1050-980 v. Chr.
- IX Eerste helft 10e eeuw v. Chr.
- VIII Tweede helft 10e eeuw v. Chr.
- VII Late 7e — begin 6e eeuw v. Chr.

Tussen de strata VIII en VII was de *tell* dus enige tijd onbewoond. Twee Hebreeuwse ostraca stammen waarschijnlijk uit VII. Beide werden op de oppervlakte van de *tell* gevonden. Eén daarvan is het beroemde ostracon dat het „goud van Ophir” vermeldt.

Het belangrijkste hoofdstuk is hfst. IX waarin Mazar probeert het heiligdom van *T. Qasile* te vergelijken met de overige tempelarchitectuur uit het Nabije Oosten. In alle bouwstadia blijkt het te gaan om een relatief klein gebouw dat geheel ingeklemd stond tussen de dichte bebouwing op het hoogste deel van de *tell*. In de strata XII en XI gaat het om een eenvoudige *broadroom*-tempel, maar in X werd het cultusvertrek naar het oosten toe iets verlengd en voorzien van een kleine antechambre. In alle bouwstadia was het westelijke deel van het cultusvertrek afgeschoten door een muur die over tweederde van de breedte van het vertrek liep, ongeveer een ruime meter van de achterwand. Daarvóór en er tegenaan gebouwd bevond zich een podium van aarde en stenen waarop een of verschillende godenbeelden stonden. In de cultusruimte en in de antechambre waren langs de wanden banken gebouwd om offergaven op te deponeren. In stratum X werd het dak gesteund door twee cederen pilaren, die merkwaardigerwijze in elkaars verlengde geplaatst waren. Eén zelfs pal voor de afscheidingswand en in het podium gebouwd. Buiten de eigenlijke tempel bevond zich een hof waarin zich een brandofferaltaar bevond. Het mat 1.30×1.50 , hoogte onbekend. Alleen de fundering werd aangetroffen.

Deze tempel lijkt samen te horen met andere tempels van dit type, nl. de zogenaamde Sintempel uit area C in Hazor en de tempel uit de citadel Arad. Eventueel zou nog de kleine tempel uit Timna in de Arava te noemen zijn. Dit zijn alle *broadroom*-tempels en in alle gevallen werden er massebes in aangetroffen. De tempels uit *T. Qasile* uit XII en XI sluiten hier goed bij aan. Die uit X eigenlijk niet meer. Omdat het dus niet om een vrijstaand gebouw gaat is het jammer dat Mazar de tempel afzonderlijk publiceert. Hij maakte deel uit van het gebouwencomplex op de top van de *tell* dat duidelijk een publieke functie had. Zo lag vlak bij de tempel een voorraadhuis. Ditmaal niet haaks op een straat maar evenwijdig daaraan.

De vrijstaande, monumentale tempels uit de Kanaänitische en Syrische traditie behoren meestal tot het *longroom* type (vgl. het artikel van Kuschke in *BRL*²). De *T. Qasile*-tempel bevat ook te weinig elementen om hem met een andere traditie van tempelarchitectuur in verbinding te brengen. Langs deze weg is het helaas niet mogelijk om iets te zeggen over de herkomst van de bevolking. Tempels die Mazar niet in zijn vergelijking betrokken heeft zijn de zogenaamde paleistempel uit Lachis (*Phœnix* 26,1) en die uit Kamid el-Lox in de Libanon (*VTS* 22, 1972).

Bij de inventaris valt het grote aantal voorwerpen op met theriomorphe of antropomorphe versieringen. Belangrijk is de vondst van een *naos*, een

iets verdiepte plaquette met de voorstelling van een tempelfacade, die met twee deurtjes gesloten kon worden. Gaatjes laten zien waar de deurtjes zaten. Had men die geopend, dan zag men het tempelfront met *twee* godenbeelden; het gaat dus om een tempel voor een godenpaar of twee goden. Alleen de benen zijn bewaard gebleven, daarom kan over het geslacht niets gezegd worden.

Herodium

Door te spreken over *Greater Herodium* wil Netzer tot uitdrukking brengen dat het in deze publikatie niet primair gaat om het beroemde bergfort Herodium, maar om het héle complex waarvan het bergfort slechts een onderdeel was. Dit complex in de woestijn ten oosten van Bethlehem omvat tot nu toe (op de luchtfoto ill. 3 zijn duidelijk structuren te zien die nog in het geheel niet zijn opgegraven, zoals Netzer zelf ook aangeeft):

- I. De kegelvormige berg met het fort-paleis op de top. De bovenste helft van deze berg is kunstmatig opgeworpen.
- II. Het grote paleis tegen de voet van de berg.
- III. Een lang, smal terras, dat doet denken aan een renbaan.
- IV. Een tuincomplex met een grote vijver.
- V. De „noordvleugel”, d.w.z. gebouwen ten noorden van de weg Bethlehem-Tekoa.

Op de berg zelf heeft Netzer niet gegraven, al heeft hij het bergfort wel opnieuw bestudeerd. Daar is in de jaren 1962-'67 gegraven door V. Corbo. Op grond van de vondsten aan de voet van de berg en de resultaten van de opgravingen te Masada en Jericho, bespreekt Netzer in hfst. V opnieuw de mogelijke reconstructies van het fort-paleis boven op de berg. Hij komt gedeeltelijk tot andere conclusies dan Corbo. In hfst. VI worden tenslotte de mogelijke functie(s) van het Herodium-complex besproken.

I. Het fort-paleis bestaat uit een dubbele concentrische cylinder, met één ronde toren en drie halfronde. Vragen zijn: hoever stak de massieve, ronde toren boven het geheel uit? Waren de halfronde torens even hoog als de cylinder? Lager? Hoger? Na een zeer gedetailleerde discussie neemt Netzer aan dat de drie halfronde torens bijna even hoog waren als de cylinder en dat hun bovenste deel een met zuilen voorziene, halfronde veranda was, zoals het middelste terras van Masada. Het geheel was in de Oudheid dus nog aanzienlijk hoger dan nu. De massieve toren had waarschijnlijk een kegelvormig dak.

II. Het paleis aan de voet mat 130 bij 54 meter. Het was gedeeltelijk gebouwd op een kunstmatig terras bestaande uit boogconstructies. Dit

paleis vormde het hart van het geheel en domineerde het hele complex. Helaas zijn nu slecht de fundamenteen bewaard, o.a. ten gevolge van bouwactiviteiten in de Byzantijnse tijd.

III. Zeer intrigerend is de 300 meter lange smalle „baan”, die precies oost-west georiënteerd is en onder het paleis liep. Het westelijke einde is half rond, het oostende eindigt bij een opvallend gebouw waarvan de functie nog niet vaststaat. Netzer spreekt bij gebrek aan beter en op grond van de uitvoering van „monumental building”.

IV. De vijver ligt weer iets lager langs de helling en mat 69.2×45.5 m. Hij kon zeker zo'n 10.000 m³ water bevatten. In het midden lag een klein rond eilandje met een straal van 13.2 meter en daarop stond een klein rond gebouwtje met zuilen: een *tholos*. De vijver diende als waterreservoir, maar vooral ook om te spelevaren en te zwemmen. Zwembaden waren heel belangrijk in de Herodiaanse levensstijl. Zelfs op Masada beschikte Herodes over een klein zwembad!

V. De noordvleugel bestond waarschijnlijk hoofdzakelijk uit dienstgebouwen.

Het hele Herodium-complex was een schepping van Herodes zelf. Het had niet zoals Masada of het winterpaleis in Jericho voorlopers uit de Hasmonese tijd. Het legt opnieuw getuigenis af van het architectonische genie dat Herodes was. De hele specifieke vormgeving moet op de koning zelf teruggaan. Met de bouw van dit complex had Herodes waarschijnlijk de volgende bedoelingen:

- 1) een herinnering vast leggen aan de plaats waar hij een belangrijke overwinning behaalde op de Joden;
- 2) een gedenkteken oprichten voor zichzelf;
- 3) de beschikking te hebben over een zomerpaleis vlak bij Jeruzalem, zoals hij te Jericho een winterpaleis had. Beide naast het hoofdpaleis te Jeruzalem;
- 4) een refugium vlak bij Jeruzalem;
- 5) de plaats van zijn toekomstig graf. Van dit graf werd overigens geen spoor gevonden. Tenzij Netzer gelijk heeft met zijn vermoeden dat zijn „monumental building” een onderdeel van het mausoleum was.
- 6) als administratief centrum („hoofdstad”) van een toparchie.

Men kan dit fraai uitgevoerde verslag niet lezen zonder opnieuw gefraspeerd te worden door Herodes als bouwkonink. Wanneer Netzer ook het door hem opgegraven winterpaleis te Jericho op deze wijze gepubliceerd zal hebben, zal dat nog sterker naar voren komen. Tegelijk zal men steeds sterker betreuren dat Masada zo volstrekt onvolledig gepubliceerd is door Yadin. Netzer zal in Jeruzalem wel toegang gehad hebben tot zijn

tekeningen en plattegronden, maar voor de lezer is dat niet mogelijk. Dit heeft wel tot gevolg dat nu een heel aantal van Netzers kernargumenten oncontroleerbaar blijven.

Na Herodes' dood in 4 v. Chr. bleef het Herodiumcomplex in gebruik tot het midden van de eerste eeuw. Niet alleen door zijn zoon Archelaos (4 v.C.-6 A.D.) en door Agrippa I, maar waarschijnlijk ook door de Romeinse procuratoren. Practisch al het aardewerk en de andere kleinere vondsten stammen uit de laatste jaren van het gebruik. Uit Herodes' tijd werd maar zéér weinig gevonden. Pas op de laatste bladzijden gaat Netzer in op de vraag hoe dit complex en hoe de gevonden plattegronden zich verhouden tot andere bouwwerken uit de Romeinse wereld. Hoe boeiend ook, is dit deel veel te summier en menig klassiek archeoloog zal zich teleurgesteld voelen. Ik vermoed echter dat Netzer hierin vooruit loopt op een nog te verschijnen speciale publicatie over de plaats van de Herodiaanse architectuur.

Archeologie in Israël

De voordrachten die gehouden werden op de 35ste conventie van Israëlische archeologen, zijn gebundeld en verschenen onder de titel *Thirty Years of Archaeology in Eretz-Israel* (IES, Jerusalem 1981, 220 blz., 32 pagina's foto's, geb.). De bundel is opgedragen aan dr Joseph Aviram, die jarenlang de secretaris was van de Israel Exploration Society. Archeologen in en buiten Israël hebben vooral aan hem te danken dat via de uitgaven van het IES het archeologisch onderzoek in Israël zo goed en vlot gepubliceerd kan worden. Ik denk dan aan het tijdschrift *Israel Exploration Journal*, aan de jaarboeken *Eretz-Israel*, de reeks monografieën *Qedem* en het populair-wetenschappelijke *Qadmoniot*. Ook grotere opgravingsverslagen konden bij de IES verschijnen, vaak eerst in het Hebreeuws en later in het Engels. Deze in het Hebreeuws gestelde bundel bevat 18 bijdragen, allen overzichtsartikelen. De meeste zijn helder en weinig polemisch gesteld. De achttien hoofdstukken bestrijken bijna de hele cultuurgeschiedenis in Israël, van de vroege prehistorie tot de Middeleeuwen. Met bijzonder veel aandacht las ik de artikelen van A. Mazar „The Period of the Monarchy” en van J. Naveh, „Inscriptions of the Biblical Period”. Jammer is alleen dat de bijdragen nauwelijks voetnoten of een bibliografie bevatten; dat had hun nut aanmerkelijk verhoogd. De ervaring leert dat artikelen uit dergelijke bundels binnen enkele jaren elders opduiken in het Engels of Duits en dan wel voorzien van een goed apparaat. Daar zullen we dus maar op wachten.

Geografische gids bij de Bijbel

Bij de Katholieke Bijbelstichting in Boxtel verscheen van drs J. Negenman een *Geografische gids bij de bijbel* (368 blz., geb; f 59,90). Deze gids bestaat uit de bespreking van 72 geografische namen uit de bijbel. Het merendeel zijn plaatsnamen, maar er zijn ook namen bij van landstreken, staten, zeeën en rivieren. Bij elke naam bespreekt Negenman eerst ligging en identificatie, d.w.z. de vraag waar de bijbelse plaats lag. Vervolgens komen de levensmogelijkheden aan de beurt: klimaat, watervoorziening, bodemgesteldheid, verbindingswegen en veiligheid. In de derde plaats volgt dan nog een historisch overzicht. De inleiding spreekt bescheiden over „een kort historische schets”; in werkelijkheid weet Negenman bij de meeste namen in beknopte vorm een heleboel informatie te geven. Drie registers maken dit zeer instructieve boek tenslotte gemakkelijk te hanteren.

Een paar opmerkingen. De 72 zijn een keuze, maar nergens wordt goed duidelijk waarop deze berust. Het accent van het boek ligt duidelijk op het geografische aspect en op de invloed van de fysische omstandigheden op het leven van de mensen. Daarom, zegt de inleiding, is een zodanige keus gemaakt, dat er geen overbodige herhalingen ontstonden door teveel plaatsen uit hetzelfde gebied te bespreken. Plaatsen die geen afzonderlijke behandeling kregen, worden vaak wel in andere artikelen genoemd en zijn dus in de registers terug te vinden. Maar nu afzonderlijke bespreking van bijv. Bet-Semes, Gezer, Lakis en Marissa ontbreken, vind ik toch dat de hele Sefela er wat bekaaid afkomt. Ik vraag me zelfs af of deze opzet niet beter tot haar recht zou zijn gekomen bij een regionale aanpak.

Het is belangrijk nu eens niet alleen bij de geschiedenis van een plaats en haar ruïne stil te staan, maar ook bij de geografische factoren, die zo vaak deze geschiedenis bepaald hebben. Dit kan echter alleen wanneer de identificatie min of meer vaststaat. Gelukkig is dat nu in veel gevallen zo. Maar problematische plaatsen, zoals nog steeds Gilgal, ontbreken in dit boek, ook in het register. Bij de namen is steeds een getekend kaartje gevoegd, zodat de lezer zich kan oriënteren. Hoewel de kaartjes duidelijk zijn, is dat ook het maximum. Ik raad gebruikers van dit boek — en ik hoop dat dat er velen zullen zijn — dringend aan een goede bijbelatlas bij de hand te houden. Negenmans eigen *De Bakermat van de Bijbel* zal dan uitstekend dienst doen. Wie iets dieper op de geografische problematiek wil ingaan, kan terecht bij Negenmans bijdrage aan het *Bijbels Handboek I* (Kok, Kampen, 1981), of bij deel twee in de serie *Palaestina Antiqua* (Kok, Kampen, 1983).

Tot slot nog een suggestie: behalve de kaartjes is dit boek niet geïllustreerd. Toch zou juist dit boek uitstekend verlucht kunnen worden door een ringband met dia's van luchtfoto's toe te voegen. Vooral luchtfoto's zijn nl. uitermate geschikt om de geografische *setting* van een plaats duidelijk te maken.

Ik wens dit werk zoveel lezers toe, dat dit er van kan komen bij een volgende druk.

C. H. J. DE GEUS

„*Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*”

Jarenlang gold op het Duitse taalgebied het door H. Gressman uitgegeven *Altorientalische Texte zum Alten Testament* (1926) als veelgebruikt handboek voor wie originele teksten in een betrouwbare vertaling wilde lezen. Het werd ook in Nederland veel gebruikt, totdat het, vanaf 1950, overschaduwde werd door Pritchard's *Ancient Near Eastern Text relating to the Old Testament* (nu in 3e editie, met supplement, 1969). *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. I/1, Rechtsbücher* (Gütersloh, Gerd Mohn, 1982; 8vo, 126 p.; prijs bij intekening ca. fl. 80.—), betekent het begin van een nieuwe uitgave, die het doel heeft Gressmans editie te vervangen. Uitgever van deze nieuwe reeks is O. Kaiser, en medewerkers zijn R. Borger, W. C. Delsman, M. Dietrich, U. Kaplony-Heckel, H. M. Kümmel, O. Loretz, W. W. Müller en W. H. Ph. Römer. Het plan vermeldt drie delen van elk vier afleveringen, dus in totaal ca. 1500 pagina's. Deel I zal gewijd zijn aan juridische, economische en historische documenten; deel II aan toekomstvoorspellingen, rituelen, bezweringen, graf- en wijnschriften, liederen en gebeden; deel III aan de wijsheidslitteratuur en aan mythen en epen.

De omvang van het werk maakt het mogelijk een ruime, representatieve selectie op te nemen. Criteria zullen zijn de betekenis voor de bijbelwetenschap en een meer algemene (kultuur)historische. Het eerste criterium houdt in dat vooral de schriftelijke documentatie uit de „wereld van de Bijbel” vanaf het midden van het 2e mill. v. Chr. ruim aan bod zal komen; het tweede dat voor een historisch geïnteresseerd publiek een selectie van de belangrijkste teksten uit de gehele periode toegankelijk gemaakt zal worden. T.a.v. het Egyptische materiaal zal het accent bewust gelegd worden op het 1e millennium v. Chr., vooral ook i.v.m. het feit dat voor de oudere perioden reeds veel vertalingen beschikbaar zijn (in de „Bibliothek der Alten Welt” en in M. Lichtheims *Ancient Egyptian Li-*

terature, 1973 v.). Nieuw is de ruime aandacht voor het Oud-Zuidarabische materiaal, vooral het Sabeese uit de periode vóór onze jaartelling (door W. W. Müller). Bij het Mesopotamische materiaal zal in de aflevering gewijd aan documenten uit het juridische en economische leven extra aandacht worden besteed aan Sumerische teksten, vooral uit de Ur III-periode, die minder goed bekend zijn. Ook Ugarit en Alalach zullen ruim aan bod komen. In afl. 4 zal o.a. materiaal worden bewerkt afkomstig uit het „bankiershuis” Murašû.

De eerste aflevering, *Rechtsbücher*, is gewijd aan één der bekendste tekstcategorieën en, zoals gewoonlijk, beperkt tot materiaal uit Voor-Azië (hoewel het in Egypte niet geheel ontbreekt; vgl. *Phoenix* 25/1, 1979, 25 v. voor de „Demotic legal code of Hermopolis West”). De teksten worden in nieuwe vertalingen gepresenteerd, met verwerking van de laatste vondsten (nieuw tekstmateriaal, nieuwe interpretaties). De „Hettitische Wetten” worden gevolgd door een aantal voorschriften voor de dienaren des konings (E. von Schuler). De vertaling is, zoals van de deskundige auteurs niet anders verwacht kan worden, betrouwbaar en exact. De verschillende „rechtsboeken” (bij de teksten zelf worden de termen „Gesetze” en „Codex” gebruikt) worden kort ingeleid (tekstmateriaal, datering, toewijzing, bibliografie) en vrijwel zonder commentaar, alleen met enkele verklarende of tekstcritische noten onderaan de pagina, gepresenteerd. Een juridische commentaar zou de omvang van deze aflevering gemakkelijk tot een veelvoud hebben doen toenemen en paste niet in het raam van de serie. De lezer, die de vaak korte, pregnante bepalingen, die inhaken op hem veelal onbekende sociale omstandigheden, werkelijk wil begrijpen zal naar de edities met commentaar moeten grijpen. Ook om een antwoord te vinden op de netelige vragen rond de „rechtsgeldigheid” en wettelijke kracht van deze bepalingen, die voor de verschillende „rechtsboeken” zeker niet gelijk ligt. Inleidende opmerkingen over deze vraag en over de misverstanden die de term „wet” in moderne, westerse oren onvermijdelijk oproept, zouden m.i. wenselijk zijn geweest. Vooral ook omdat bepalingen uit de „wetsboeken” (wel omdat ze gemakkelijk in vertaling toegankelijk zijn) vaak voor vergelijkende studies op het gebied van de bijbelwetenschap worden gebruikt, onder verwaarlozing van het uit de rechtspraktijk stammende materiaal der oorkonden en procesprotokollen. In zo'n inleidende gedeelte (voor het gehele deel) zouden ook de gegevens over maten en gewichten een plaats hebben kunnen vinden, die nu driemaal aan bod komen, met onderlinge verschillen. Römer gaat, m.i. ten onrechte, uit van een *sila*-maat van slechts ruim 0,4 liter — Borger: ca. 1 liter; in feite vermoedelijk ca. 0,8 liter, vgl.

Iraq 40, 1978, 71v. — en van een mine van ruim 400 gr. i.p.v. ca. 500 gram, vgl. Borger p. 32¹⁾.

Phoenix is niet de plaats voor het maken van meer gedetailleerde opmerkingen bij de geboden vertalingen en interpretaties, die, zoals uit de kursiveringen blijkt, nog onzekerheden bevatten, zowel ten gevolge van taalkundige problemen als door tekstbeschadiging. Het is verheugend dat voortgaande interpretatie en nieuwe tekstvondsten onze kennis van deze belangrijke documenten steeds verder doen toenemen. De „Wetten van Urnammu” kunnen nu beter worden gereconstrueerd, dankzij een nieuwe tekst in het museum te Istanbul gevonden en in 1981 voor F. Yildiz gepubliceerd. Dr. Römer heeft deze gelukkig in zijn bewerking nog kunnen gebruiken (de talrijke verwijzingen in de noten naar deze publicatie hadden m.i. vervangen kunnen worden door één algemene verwijzing). De laatste paragrafen van de „Wetten van Lipit-Ištar” kunnen nu wat aangevuld en beter vertaald worden door de uitgave van ‘The scholastic exercise „Laws about rented oxen”’ door M. Roth in *Journal of Cuneiform Studies* 32 (1980), 127vv., die de bewerker, Lutzmann, niet meer heeft kunnen verwerken. In § 34 gaat het blijkbaar om het doorsnijden van de pees van de hoef. Aanvullingen bij de „Wetten van Ešnunna” zijn in de toekomst wellicht te putten uit nieuw tekstmateriaal gevonden te Tell Haddad in het Hamrin-gebied in Iraq (vgl. Dr. Leemans, *Phoenix* 27/2, 71). Nieuwe teksten, zij het geen „wetsteksten”, dragen ook bij tot verbeterde interpretaties van de „Middelassyrische wetten”, bewerkt door R. Borger. Dit corpus, in tegenstelling tot de Codex Hammurabi nogal geïsoleerd en zonder veel parallellen in het oorkondelijke materiaal uit die tijd, blijkt steeds meer wel degelijk verstaan te kunnen worden tegen de achtergrond van contracten uit die tijd. Enkele nieuwe oorkonden, door Aynard en Durand uitgegeven in *Assur* 3/1 (1980), maken nu een verbeterde interpretatie mogelijk van § 45. Het is jammer dat Borger zich heeft beperkt tot tablet A (het grootste en volledigste), met vooral bepalingen inzake familie en huwelijk, wel de „vrouwenspiegel” genoemd. De resten van tablet B, met enkele volledige paragrafen, die van grote betekenis zijn voor het verstaan van het sociale en economische leven (grondbezit, dienstplicht, verkoop), vertaalt hij niet; juist hier is men via nieuwe documenten en verbeterde interpretaties verder gekomen (Aynard — Durand, boven genoemd; Postgate in het *Festschrift Diakonoff*,

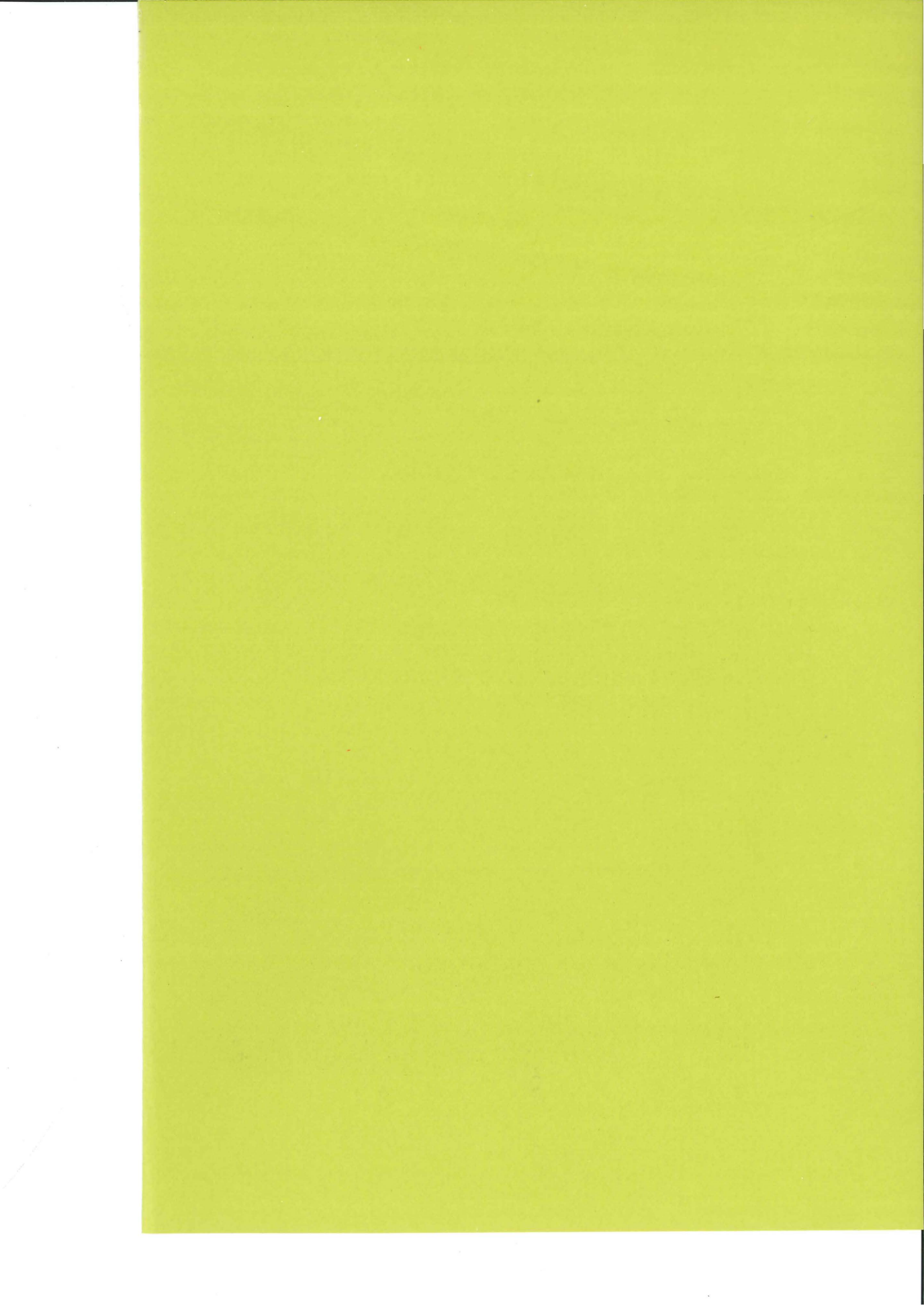
¹⁾ Vgl. de uiteenzettingen van M. A. Powell, ‘Ancient Mesopotamian weight metrology: methods, problems and perspectives’, in M. A. Powell — R. H. Sack (eds.), *Studies in Honor of Tom B. Jones* (AOAT 203, Neukirchen-Vluyn 1979), 71-110.

1982, 303v.). Voor de vrouwen in de Middelassyrische tijd, met veel gebruik van de „wetsbepalingen”, kan nu ook verwezen worden naar C. Saporetti, *The status of women in the Middle Assyrian period* (MANE 2/1, Malibu, 1979) en Postgate's interessante artikel 'On some Assyrian ladies' (*Iraq* 41, 1979, 89v.). Hier bewerkt hij o.a. een Middelassyrisch contract (p. 93v.), waarin een man zich verbindt om voor 10 jaar in iemands „huis” te wonen (en ongetwijfeld: te werken), in ruil voor voeding en kleding en het krijgen van een echtgenote, die hij na die tien jaar, bij zijn vertrek mag meenemen. Een regeling die duidelijk associaties oproept met de verhouding tussen Jacob en Laban, zoals beschreven in Gen. 29.

Enkele opmerkingen ten besluite: Urnammu, §13, vermoedelijk met Edzard (*AS* 20, 92¹⁰⁶): „tovenarij”; § 30: „gewalttätig behandelt”, onduidelijk; wel bedoeld „eigenmachtig, met inbreuk op bestaande rechten” (vgl. *AS* 16, 19 § 2). Lipit-Ištar, § 28: Civil (*AfO* 25, 70a, 12) wil vertalen „lost her good looks”, maar is dat een in deze juridische context voldoende ernstig feit, om een tweede echtgenote te nemen? Ešnunna § 38: *CAD Q* vertaalt: „he may match any outsider's offer”; Dr. Leemans, *JEOL* 27, stelt voor deze bepaling te verklaren tegen de achtergrond van bezit in een één geheel uitmakend erfgoed, b.v. een stuk van een vaderlijk huis; de verkoper bevindt zich dan in een commerciële ongunstige positie, en een familielid dat zijn deel wil overnemen mag daarvan niet profiteren door een lage prijs te betalen.

TUAT I/1 is een geslaagde uitgave met kwaliteit, die veel gebruikt zal worden als tekstboek. Een ernstig bezwaar is de bijzonder hoge (inteken)prijs voor deze kleine bundel, die toch bedoeld lijkt voor een ruimer lezerspubliek. Die prijs zal het doel van de reeks, teksten binnen bereik van geïnteresseerden (waaronder zeker ook studenten) te brengen, ernstig schade doen.

K. R. VEENHOF

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

11. B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl* (1956; 32p.) f 10.—
12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982; 581 p., 71 fig.) f 140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f 65.—)
16. J. HOF TIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoïcijnse en middel-platonische filosofie. Uitvoerige woord-, tekst-, en begripsindices.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978, 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid. Een analyse van zijn contacten met de egyptoloog Ebers en de classicist Vosmaer werpt licht op hun ideeën en artistieke visies.
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116p.) f 40.—
Een filologische en kulturhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend antiek bronnenmateriaal. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, gesteenten en bergen.
23. M. STOL, *Geboorte en zwangerschap bij de Babyloniërs en in de Bijbel. Met een hoofdstuk van Drs F. A. M. Wiggermann* (1983; 116p.) f 45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).